

BÁRDOSI VILMOS

PIERRE LAROUSSE 200 – *LE PETIT ROBERT* 50
A modern francia lexikográfia két neves évfordulója

LEXIKOGRÁFIAI FÜZETEK 9.

PIERRE LAROUSSE 200

LE PETIT ROBERT 50

A modern francia lexikográfia két neves évfordulója

Szerkesztette
BÁRDOSI VILMOS

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2018

Írták:

BÁRDOSI VILMOS, BORS EDIT, FOURNIER ÉRIC,
HORVÁTH KRISZTINA, HORVÁTHY SÁRA, KISS SÁNDOR,
OSZETZKY ÉVA, PÁLFY MIKLÓS, VÉKÁS LAJOS

Lektorálta:

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA
FÁBIÁN ZSUZSANNA

ISBN 978-963-409-142-4
ISSN 1785-5845

A TINTA Könyvkiadó az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők
Egyesületének a tagja

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szabó Mihály
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika
Borítóterv: Temesi Viola

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

KÖSZÖNTŐK

VÉKÁS LAJOS akadémikus, az MTA alelnöke.....	11
ÉRIC FOURNIER, a Francia Köztársaság magyarországi nagykövete .	13
BÁRDOSI VILMOS egyetemi tanár, az emlékülés szervezője.....	17

TANULMÁNYOK

BÁRDOSI VILMOS: A modern francia lexikográfia megalapítói: Pierre Larousse és Paul Robert	23
PÁLFY MIKLÓS: Kulturális-civilizációs elemek a <i>Petit Robert</i> - ben (1967) és a <i>Larousse-Lexis</i> -ben (1975).....	35
OSZETZKY ÉVA: A <i>Petit Larousse illustré</i> – A <i>Kis képes Larousse</i> ..	39
KISS SÁNDOR: A nyelvvél és nyelvhasználattal kapcsolatos szavak rendszere a mai franciában és megjelenésük a <i>Petit Robert</i> -ben..	51
BORS EDIT: Az irodalmi nyelv státusa a lexikográfiai gyakorlat- ban (<i>Le Petit Robert</i>).....	65
HORVÁTH KRISZTINA: Az írók és a szótárak.....	75
HORVÁTH SÁRA: A <i>Petit Larousse</i> rózsaszín oldalai.....	91

MELLÉKLETEK

Pierre Larousse	107
Pierre Larousse válogatott publikációi	109
A Pierre Larousse-ról és életművéről szóló írások válogatott bib- liográfiája	113
A <i>Petit Robert</i> szótár képekben és adatokban 1967–2017	117

<i>A Petit Robert</i> szótár szerkesztősége	119
<i>A Petit Robert</i> szótár történetének főbb állomásai	120
Paul Robert lexikográfiai vonatkozású publikációi	121
<i>A Petit Robert</i> fontosabb kiadásai	122
A Paul Robert-ről és a <i>Petit Robert</i> -ről szóló írások válogatott bibliográfiája	122
A kötet szerzői.....	125
<i>A Lexikográfiai füzetek</i> eddig megjelent kötetei	126

ELŐSZÓ

Az immár hagyományosnak tekinthető „Szótárnap” elnevezésű rendezvény az MTA I. Osztálya mellett működő Szótári Munkabizottság rendezésében 2017. október 18-án a 12. alkalommal zajlott le. Ezen rendezvények előadásai a lexikográfusokból álló testület szándékai szerint a kezdetektől fogva egy adott téma köré szerveződnek. Most először került azonban sor *emlékülés* megtartására. Ehhez az alkalmat az szolgáltatta, hogy egy világhírű francia szótáríró és egy nem kevésbé ismert francia szótár érkezett kerek évfordulóhoz: 200 éve született Pierre Larousse, illetve 50 éve jelent meg a *Petit Robert* szótár.

A rendezvényt – ünnepi mivolta okán is – több magas rangú személyiség tisztelte meg jelenlétével és köszöntő szavak elmondásával. Körünkben üdvözölhettük dr. Vékás Lajos akadémikus urat, az MTA alelnökét, dr. Borhy László akadémikus urat, az ELTE rektorát, Éric Fournier excellenciás urat, a Francia Köztársaság magyarországi nagykövetét és Frédéric Rauser kultúratanácsos urat, a budapesti Francia Intézet igazgatóját.

A rendezvény megszervezője dr. Bárdosi Vilmos professzor úr, az ELTE Francia Tanszéke vezető nyelvésze, a Szótári Munkabizottság tagja, számos fontos francia és magyar szótári mű szerzője volt: ő figyelt fel kellő időben a francia szótárírás e két jelentős eseményének 2017-ben éppen kerek évfordulójára, és magára is vállalta ennek a rendezvénynek a megszervezését.

A konferencián a köszöntőkön túl kilenc, Pierre Larousse és Paul Robert francia lexikográfusok életművéhez, illetve az általuk szerkesztett szótárakhoz kapcsolódó előadás hangzott el. Az előadók a nagy magyarországi egyetemek – ELTE (Budapest), PPKE (Piliscsaba), DE (Debrecen), PTE (Pécs) és SzTE (Szeged) francia tanszékeinek nyelvész oktatói voltak, mindnyájan maguk is szótárírók és/vagy metalexikográfusok. A „Lexikográfiai füzetek” 9. számaként jelzett kötet a kilenc előadás közül hétnek az írott változatát tartalmazza. A tanulmányok a konferencián elhangzott sorrendben jelennek meg a kötetben.

Fábián Zsuzsanna

egyetemi tanár, a Szótári Munkabizottság elnöke
ELTE BTK Romanisztikai Intézet Olasz Tanszék

KÖSZÖNTŐK

VÉKÁS LAJOS

akadémikus, az MTA alelnöke

Nagykövet Úr!
Rektor Úr! Dékán Úr!
Hölgyeim és Uraim!

Engedjék meg, hogy nagy tisztelettel köszöntsem Önöket a Pierre Larousse születésének 200. és a *Petit Robert* szótár megjelenésének 50. évfordulója alkalmából az ELTE BTK Romanisztikai Intézete Francia TanSzékének és az MTA I. Osztálya Szótári Munkabizottságának közös rendezésében tartandó emlékülésen.

Kétségtelen tény, hogy az egy- és kétnyelvű szótárak mindig is fontos szerepet játszottak – és játszanak mai is – mindennapi életünkben, munkánkban, kapcsolatainkban. Igaz ez mind a hagyományos papír, mind a manapság már egyre inkább terjedő elektronikus változatokra is. A szótár fogalmát a századok során sokan és sokféleképpen meghatározták már. Ezek közül én itt és most Kosztolányi Dezső lírai megfogalmazását idézem, aki *Szótárat lapozgatok* című esszéjében így ír a szótárról (KOSZTOLÁNYI 1971: 87):

„Van-e a szótárnál gazdagabb, előbb, lelkesebb valami? Benne van nyelvünk összes szava. Benne van a virágok, ásványok, rovarok, háziállatok és fenevadak, a szerszámok, a közlekedési eszközök és felszerelések, a fegyverek és hangszerek, a mesterségek, a testrészek és a nyavalyák neve. Benne van a gyöngédség és a durvaság minden árnyalata, az udvariasság és a gorombaság, a szemérem és a trágárság, a szépség és a rútság, az illat és a bűz, a tisztaság és a szutyok, a boldogság és a boldogtalanság, az önfeláldozás és a gyilkosság. Benne van a múltam, a jelenem és a jövővendőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.”

A szótárszerzők, a lexikográfusok, akiket Samuel Johnson angol szótáríró 1755-ben „ártalmatlan robotosoknak” nevezett, rendkívül összetett és közvetlen társadalmi hasznossága miatt a nyelvközösségek számára nélkülözhetetlen munkájukért általában kevés elismerésben részesülnek mind „nyelvtársaiktól”, a nyelvészet egyéb ágainak művelőitől, mind pedig műveik felhasználóitól. Ezért is fontos, hogy kiemelkedő évfordulók kapcsán megemlékezzünk az olyan lexikográfusokról, akik műveikkel maradandó értékeket hoztak létre. Ilyen volt például a francia Pierre Larousse vagy Paul Robert, akiknek emléke és kiemelkedő munkássága előtt a mai emlékülés előadói értő módon tisztelegnek.

Külön köszönet illeti a mai emlékülés ötletgazdáját, Bárdosi Vilmos professzor urat, aki maga is ismert és elismert szótáríró, azért, hogy a szervezésében és Éric Fournier nagykövet úr megtisztelő jelenlétében a magyarországi egyetemek frankofón nyelvészei, különösen pedig lexikográfusai méltó módon emlékezhetnek meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a francia nyelv és kultúra e két kiemelkedő egyéniségéről.

Az emléküléshez mind a magam, mind a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége nevében jó munkát és sok sikert kívánok.

Irodalom

KOSZTOLÁNYI Dezső (1971) Szótárak lapozgatok... In Kosztolányi Dezső *Nyelv és lélek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 87.

ÉRIC FOURNIER

a Francia Köztársaság magyarországi nagykövete

Dans beaucoup de familles françaises, de génération en génération, s'est transmis un culte, celui du dictionnaire. Pour trancher toute discussion autour de la table familiale sur les sujets les plus variés – grammaire, histoire, géographie ou autre –, il était appelé à mettre tout le monde d'accord. Combien de fois a-t-on pu entendre au cours d'une discussion demander : « *allez chercher le Larousse* » ! ou « *allez chercher le Petit Robert* » ! Les deux ouvrages sont l'œuvre dictionnaire magistrale, fruit d'un travail titanesque, de deux personnages exceptionnels, deux géants de la lexicographie française, Pierre Larousse et Paul Robert dont les patronymes sont devenus avec le temps des noms communs et synonymes de « Dictionnaire » avec majuscule.

Nous sommes ici aujourd'hui dans les murs d'une université prestigieuse, l'Université Eötvös Loránd, pour commémorer deux anniversaires, le bicentenaire de la naissance de Pierre Larousse et le cinquanteenaire de la sortie du *Petit Robert*, mais aussi pour rendre hommage, à travers ces deux personnages à la profession de lexicographe. Antoine Bello, écrivain franco-américain, arrière-petit-neveu de Marcel Aymé, fait l'éloge du lexicographe dans son roman policier *Éloge de la pièce manquante* (1998) en remarquant que le lexicographe « sait rendre intelligible le plus ardu des concepts » (BELLO 2008 : 316). Le jugement porté sur le travail des lexicographes n'a pas toujours été aussi positif. Éditeurs d'un *Dictionnaire universel français et latin contenant la signification et la définition des mots de l'une et l'autre langue*, qui paraît de 1701 à 1771, les pères jésuites de la ville de Trévoux n'étaient pas passionnés par le travail lexicographique, ainsi qu'en témoigne la définition du mot « lexicographe » dans leur ouvrage (*Dictionnaire universel de Trévoux*, t. 4, G–L, 1752, 311) :

« LEXICOGRAPHE. Auteur d'un lexique, d'un dictionnaire. Le travail d'un lexicographe est un travail bien dur et bien ennuyant pour lui, mais bien utile aux autres. »

De nos jours, bien heureusement, on ne partage plus cet avis. À bien y réfléchir, c'est sans doute un travail intellectuel aussi agréable que satisfaisant. L'objet de cette étude est tellement vaste – la langue – que chaque minute, chaque heure, chaque jour apporte son lot de découvertes, de problèmes passionnants à résoudre, de sens à clarifier, à illustrer par des exemples, de nuances à apporter, de distinctions de sens, de questions à approfondir.

Revenons-en cependant un instant aux deux personnages auxquels nous rendons hommage aujourd'hui, ainsi qu'aux usagers de leurs travaux. Tous deux, Pierre Larousse et Paul Robert, incarnent par leurs dictionnaires des phénomènes dans une certaine mesure contradictoires mais qui, dans l'idéal, se renforcent mutuellement et contribuent à la bonne diffusion de notre langue. Le premier phénomène est une tendance historique, celle de la diffusion et de la démocratisation du savoir par le biais de la langue, sous sa forme écrite. Pierre Larousse, fils d'un charron-forgeron dans une petite ville de l'Yonne, en est à plus d'un titre le symbole. Par les outils qu'il a créés, c'est à dire tant les manuels scolaires que les dictionnaires, il participe également de cette évolution alors qu'au cours de sa vie le nombre d'élèves scolarisés à l'école primaire en France triple, d'un million et demi à près de 5 millions. On compte aujourd'hui, à travers le monde, 274 millions de locuteurs du français dans le monde, et près de 130 millions d'élèves du français. C'est dire le potentiel d'utilisation des dictionnaires et leur rôle vital dans la création d'une base linguistique partagée !

Voilà pour le premier phénomène. Le second prend plutôt la forme d'une exigence, celle de la préservation de la langue, dans toute sa richesse, sa finesse et son histoire. Tout le monde connaît l'Académie française, institution chargée depuis 1635 de fixer l'usage du français. Je cite l'article XXIV de ses statuts :

« La principale fonction de l'Académie sera de travailler avec tout le soin et toute la diligence possibles à donner des règles certaines à notre langue et à la rendre pure, éloquente et capable de traiter les arts et les sciences. »

Ce n'est en effet qu'avec une langue commune et précise, avec l'attribution à chaque mot que nous utilisons d'une signification partagée, que peuvent avoir lieu les échanges qui nous permettent chaque jour d'augmenter nos connaissances dans les domaines tant pratiques que philosophiques. C'est également cette pureté de la langue, la capacité qu'elle nous donne d'aborder précisément les sujets les plus simples comme les plus complexes, sans perdre de sa beauté, qui rend la langue française si attrayante pour nombre d'apprenants à travers le monde.

C'est pour ces raisons que le travail du lexicographe, c'est-à-dire la concrétisation progressive du dictionnaire, reste si important, quoiqu'en pensent les pères jésuites de la ville de Trévoux. Aujourd'hui, ce travail a non seulement changé, il s'est complexifié avec le développement des ressources en ligne, plus interactives et instantanées. On peut s'interroger

sur la durabilité d'un dictionnaire ou d'une encyclopédie imprimés, là où l'édition en ligne est mise à jour en continu. Même les éditeurs qui conservent la version papier le reconnaissent : comme l'explique Carine Girac-Marinier, directrice du département Dictionnaires et encyclopédies chez Larousse, « la grande force d'Internet, c'est de pouvoir constamment mettre à jour les informations ». Autre atout, la place, illimitée : Larousse estime que le contenu de son site équivaut entre 50 à 100 volumes de 2000 pages d'une encyclopédie papier. Quant au site web *universalis.fr*, lancé il y a douze ans, il contient deux à trois fois plus d'articles que l'encyclopédie papier.

L'époque où chaque famille disposait de son dictionnaire ou encyclopédie en plusieurs volumes bien rangés sur l'étagère est donc peut-être révolue, mais le livre reste un bel objet et une source réelle de plaisir, et les maisons d'édition de dictionnaires et encyclopédies ne manquent pas d'idées pour diversifier les formats et les rendre adaptés à nos besoins de tous les jours.

Enfin, je ne veux pas terminer cet hommage aux mots et à la lexicographie sans m'associer à l'opportun rappel des règles de la langue française, tel qu'il vient d'être publié par l'Académie française, et à son rejet des invrai-semblables errances des promoteurs de la « langue inclusive ». Contre le sens, contre la clarté et la logique, quelques bricoleurs mal inspirés vou-draient casser les mots à coups de petits points. Fièremment, avec les Immor-tels, défendons la langue française.

Je termine ces quelques mots d'introduction en saluant donc l'excellente initiative du professeur Vilmos Bárdosi qui a eu la bonne idée fédératrice de réunir aujourd'hui, en coopération avec le Comité lexicographique de l'Académie des Sciences de Hongrie, les enseignants et chercheurs des départements de français de toutes les universités de Hongrie pour commémorer dignement deux événements majeurs et deux personnages remarquables de la lexicographie française. Je souhaite aux participants du colloque un bon travail et de bons échanges de vues.

Merci de votre attention.

Bibliographie

AMSILI, Sophie (2012) Les encyclopédies face au défi numérique. *Le Figaro.fr – Économie du 17/03/2012* (<http://www.lefigaro.fr/medias/2012/03/14/20004-20120314ARTFIG00782-les-encyclopedies-face-au-defi-numerique.php> – Consulté le 17/10/2017).

BELLO, Antoine ([1998] 2008) *Éloge de la pièce manquante*. Paris, Gallimard. (Collection « Folio »).

Dictionnaire universel françois et latin contenant la signification et la définition tant des Mots de l'une et l'autre Langue, avec leurs diffèrents usages ; que des Termes propres de chaque Etat & de chaque Profession.... 1701 – 1771. Trévoux, F. Delaulne.

BÁRDOSI VILMOS

egyetemi tanár, ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

A lexikográfia Franciaországban a XVI. századtól igen magas fokon művelt diszciplína. A szótár pedig a hétköznapi emberek számára is szimbolikus értékű, fontos kiadvány, igazolva ezzel Constantin-François Volnay francia filozófus, orientalista, akadémikus mondását, amely Pierre-Claude-Victor Boiste 1800-ban kiadott *Dictionnaire universel de la langue française* című híres szótárának címlapján olvasható: „Egy nemzet első számú könyve nyelvének szótára.” [Le premier livre d’une nation est le dictionnaire de sa langue.]. Francia szerzők gyakran vonnak párhuzamot a Biblia és a szótár között is. Charles Dantzig *Dictionnaire égoïste de la littérature française* [A francia irodalom egoista szótára] című, 2005-ben megjelent munkájának *Dictionnaire* [Szótár] szócikkében például ezt írja (DANTZIG 2005: 253):

„A szótár az egyetlen könyv, amelyet azon francia családokban is megtalálunk, ahol nem olvasnak, vagy amelyek a legszegényebbek, miközben más nyugati országokban ez a könyv a Biblia.” [Le dictionnaire est le seul livre qu’on trouve dans les familles qui ne lisent pas ou dans les familles françaises les plus pauvres, quand, dans les autres pays occidentaux, c’est la Bible.]

A Bibliával vont párhuzam azonban már több évtizeddel előbb felbukkan. Anatole France *La Vie littéraire* [Az irodalmi élet] című művének „Szókincs” [Lexique] elnevezésű fejezetében ezt írja (FRANCE 1921: 279):

„... egy szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. Ha jól megfontoljuk, a szótár maga a *par excellence* könyv. Minden más könyv benne van, csak ki kell azokat belőle nyerni. Mi is volt Ádám első ténykedése, amikor Isten megalkotta őt? A Teremtés könyve azt mondja, hogy először is megnevezte az állatokat. Vagyis mindenekelőtt egy természetrajzi szótárt készített.” [...un dictionnaire c’est l’univers par ordre alphabétique. À bien prendre les choses, le dictionnaire est le livre par excellence. Tous les autres livres sont dedans : il ne s’agit plus que de les en tirer. Aussi quelle fut la première occupation d’Adam quand il sortit des mains de Dieu ? La Genèse nous dit qu’il nomma d’abord les animaux par leur nom. Avant tout il fit un dictionnaire d’histoire naturelle.]

Georges Duhamel *Le Notaire du Havre* [A Le Havre-i jegyző] című 1933-ban megjelent művében pedig egy sarokban tornyosuló könyvkupacról ír, amelynek tetején jól elérhető módon ott található a híres Littré-szótár, mert azt a családban éppoly gyakran ütötték föl, mint mások a Bibliát (DUHAMEL 1933: 241):

„Ami a könyveket illeti, inkább meghaltunk volna, semmint hogy megváltunk volna tőlük. Egymásra raktuk azokat egy sarokban, a Littré-szótárt hagyva a kupac tetején, jól hozzáférhető módon, mert azt állandóan fölütöttük, ahogy mások a Bibliát.” [Pour les livres, nous nous serions fait tuer plutôt que de nous en dessaisir. On les empila dans un coin, le dictionnaire de Littré bien accessible, sur le tas, car on l’ouvrait à chaque instant, comme d’autres ouvrent la Bible.]

De az ismert francia lexikográfus, szótárkiadó Aristide Quillet is a modern ember Bibliájaként határozta meg a szótárt 1934-ben kiadott *Dictionnaire encyclopédique* [Enciklopedikus szótár] című művében, amelynek előszavában még a következő, meglehetősen szentségtörő megállapítást is olvashatjuk (idézi PRUVOST 2014: 47):

„Kétezer éven át a Biblia volt a könyvek könyve. A ma bibliája a szótár. Régen az emberek a Bibliától kinyilatkoztatást, megvilágosodást vártak; a mai ember a szótártól ismereteket vár.” [Pendant deux mille ans le livre par excellence fut la Bible. La Bible d’aujourd’hui, c’est le dictionnaire. À la Bible, les peuples anciens demandèrent une révélation ; au dictionnaire, les peuples modernes demandent la connaissance.]

A Biblia és a szótár közötti párhuzam elsősorban a két mű hasonló funkcionalitásán alapul. Az emberek mindkét jól strukturált, terjedelmes művet azért szokták fellapozni, mert irányadó válaszokat várnak azoktól. Mindkettőt kétféleképpen lehet használni: folyamatos vagy megszakított olvasással. A Biblia folyamatos, irodalmi műként történő olvasása nem meglepő, gyakori jelenség. A szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása már furcsának tűnik, ám Franciaországban XIV. Lajos korában ez megszokott volt. De Anatole France elmondása szerint Théophile Gautier még 1859-ben is magától értetődően azt a váratlan kérdést szegezte az őt meglátogató és a „halhatatlan” címre pályázó Baudelaire-nek, hogy olvassa-e a szótárt. Ez utóbbi pedig gondolkodás nélkül vágta rá, hogy igen (France 1921: 278). Ez volt jellemző azokra is, akik Pierre Larousse *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század általános nagyszótára] című monumentális szótárára havonta megjelenő füzetek formájában fizettek elő és olvasgatták azokat. A Bibliát és a szótárt is azonban sokkal gyakrabban forgatjuk esetenként, megszakításokkal, szövegtöredékeként. Így nézve, a bibliai versek, szimbólumok és a szótári szócikkek, definíciók között is megállapítható egyfajta analógia. Önálló egységként is funkcionálhatnak, de természetesen korrelációs viszonyban állnak a Biblia vagy a szótár többi elemével.

A kiadási és eladási statisztikák egyaránt azt bizonyítják, hogy a franciák bensőséges érzelmi viszonyt ápolnak a szótárakkal. A legismertebb szótárak, így a mai emlékülésen elemzettek is, a francia családok nagy többségének könyvtárában megtalálhatók, köszönhetően például annak is, hogy a szótárhasználatra való szoktatás, a szótárhasználati kultúra kialakítása a francia iskolai oktatás szerves része.

A francia ember szótárt nem egy életre vesz, hanem a hatalmas szótárkínálatból válogatva az évente frissülő, immár papíron és elektronikusan is megjelenő új kiadásokat rendszeres időközönként megveszi vagy előfizet rájuk (a statisztikák szerint Franciaországban évente 1 200 000 szótárt adnak el). Teszi mindezt azért, mert tudja, hogy a szótár magát azt a nyelvet reprezentálja, koncentrálja, amellyel lényegi, de sosem lezárt kapcsolata van. Tudja, hogy – amint Alain Rey fogalmaz a *Petit Robert* szótár első borítóján – „amikor a szavakat magyarázzuk, megvilágítjuk a múltat, a jövőbe tekintünk és értelmet adunk a jelenünknek” [Décrire les mots, c’est éclairer le passé, viser l’avenir, et donner du sens à notre présent]. Legyen szó bár egynyelvű, kétnyelvű vagy többnyelvű, klasszikus vagy modernebb, általános vagy speciális szótárról, a konkrét céllal bíró szerény terminológiai szójegyzéktől a mindenről mindent elmondó, lenyűgöző enciklopédiáig, szótárak világa fogja keretbe és szervezi szókincsünket és gondolkodásunkat is.

A francia szótártörténet számos kiemelkedő szótáríró-t tart számon. Ezek közül a kerek évfordulók kapcsán, de lexikográfiai jelentőségük miatt is a mai emlékülésünkön a budapesti, piliscsabai, pécsi, debreceni és szegedi francia tanszékek oktatói, kutatói a modern francia szótárírás két meghatározó jelentőségű személyének és széles körben használt műveiknek bemutatása, elemzése által kívánnak tisztelni a francia nyelv és kultúra ezen örök értékei előtt.

Irodalom

- BOISTE, Pierre-Claude-Victor (1800) *Dictionnaire universel de la langue française*. Paris, Desray.
- DANTZIG, Charles (2005) *Dictionnaire égoïste de la littérature française*. Paris, Bernard Grasset.
- DUHAMEL, Georges (1933) *Le Notaire du Havre*. Paris, Mercure de France.
- FRANCE, Anatole (1921) *La Vie littéraire*. 2e série. Paris, Calmann-Lévy. 275–283. (Elektronikus változat: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v/> – Letöltés: 2017.10.17)
- PRUVOST, Jean (2014) *Le dico des dictionnaires. Histoires et anecdotes*. Paris, JC Lattès.

TANULMÁNYOK

A MODERN FRANCIA LEXIKOGRÁFIA MEGALAPÍTÓI: PIERRE LAROUSSE ÉS PAUL ROBERT

BÁRDOSI VILMOS

egyetemi tanár, ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

1. Pierre Larousse

Charles Péguy XIX. századi francia író, költő egy alkalommal azt mondta, hogy két könyvet vinne mindenképpen magával egy lakatlan szigetre: egy nyelvtankönyvet és a katekizmust.¹ A *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század általános nagyszótára] című, 15 kötetes enciklopédikus nagyszótárt feltehetően pusztán terjedelmi okokból nem említette. A szótár szerzője Pierre-Athanase Larousse 1817. október 23-án született a burgundiai Toucy településén. Születésének kétszázadik évfordulója alkalmával érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy ki is volt és mit alkotott ez a magyar lexikonok által érdemtelenül csupán néhány sorban tárgyalt személy, akinek azonban fent említett szótárát, illetve annak derivátumait (pl. *Petit Larousse illustré*, *Lexis*) minden francia és nagyon sok franciául tanuló külföldi ismeri.

A szótár X. kötetének önéletrajzi szócikkében a szerző saját magát így határozza meg: „francia nyelvtanító, lexikográfus és író”.

LAROUSSE (Pierre-Athanase), grammairien, lexicographe et littérateur français, né à Toucy (Yonne) le 23 octobre 1817. Fils d'un charron-forgeron, il passa son enfance dans son pays natal, et acquit dans une modeste école primaire les premières connaissances qui ouvrent l'esprit de l'enfant à la vie intellectuelle. Doué d'une nature inquiète, cu-

Mára azonban a *Larousse* szó Franciaországban három jelentéssel is bír: jelöli egyrészt természetesen magát Pierre Larousse-t, akinek a mai francia lexikonok is méltán állítanak emléket szócikkeikben, másrészt a neve által fémjelzett számos sikeres szótárt, harmadrészt pedig az általa Augustin Boyer-val 1852-ben alapított könyvkiadót, amely ma is virágzik és árbevételét tekintve Franciaország legnagyobb szótárkiadója.

¹ <https://www.letemps.ch/opinions/2016/05/12/nouveaux-mots-larousse-2017-patate> (Letöltés: 2017.10.16)

Larousse egyszerű családba született (édesapja bognár és kovács, édesanyja vendéglős volt), de amióta csak megtanult olvasni, falta a könyveket, tele volt tudásszomjjal, amit szülei úgy igyekeztek kielégíteni, hogy az iskolai órák után különórákra is beíratták. Nem meglepő hát,

hogy tanulmányainak elvégzése után tanító szeretett volna lenni. A versailles-i tanítóképzőben kitűnő mesterektől tanult, akik közül némelyiket később, már szótárkiadóként, be is vont a Larousse-szótárak szerkesztési munkálataiba. Négy év múlva hazatért és tanító lett faluja népiskolájában. A kor és környezete merev peda-

gógiai szokásai azonban hamar elvették a kedvét a tanítástól. 1840-ben Párizsba költözött. 1852-ben a már említett Augustin Boyer-val társulva megalapította a később világhírűvé vált Larousse Könyvkiadót. Az eredeti foglalkozását tekintve szintén tanár társával eleinte korszerű iskolai tankönyveket és tanári kézikönyveket jelentettek meg, amelyekben a hangsúlyt az önállóságra és a kreativitás fejlesztésére helyezték (vö. Melékletek: Pierre Larousse válogatott publikációi).

Az ifjú kiadót azonban nem elégítette ki a tankönyvkiadás. Ambíciói az anyagilag sokkal gyümölcsözőbbnek látszó szótárkiadás felé terelték. 1856-ban jelent meg a *Nouveau Dictionnaire de la langue française* című szótára, amelyet Larousse minden évben javított, bővített, és amelyet – megduplázva az eredeti 40 000 példányt – 1869-ben már igen sikeresen 80 000 példányban forgalmaztak (1869-től *Dictionnaire complet de la langue française* címmel és a *Petit Larousse* előképeként és alapjaként). A szótár gazdasági sikerei lehetővé tették, hogy Larousse és társa a párizsi művésznegyed Saint-André-des Arts utca 49. alatt ingatlant vásároljanak, amelynek alsó szintjén működött a kiadó, az első szint kilencszobás lakásában lakott Larousse és élettársa, Suzanne Caubel, a második emeleti ötszobás lakást pedig Boyer foglalta el.

A kiadó bevételei ekkor már módot adtak Pierre Larousse számára a monumentális *Larousse Nagyszótár* munkálatainak beindítására is 27

munkatárssal. Ennek első része 1863-ban jelent meg, majd 1866 és 1876 között kéthetente kiadott füzetekben publikálták.

Larousse hatalmas lendülettel látott neki a munkának. A szócikkek írása mellett saját maga alakította ki a szótár tipográfiáját, nyomdai betűkészleteket vásárolt hozzá, és nem bízta másra annak eldöntését sem, hogy milyen papírra nyomtassák a művet.

Egy gondolat erejéig érdemes kitérni a szótár kiadásának anyagi hátterére is. A kiadó és személy szerint Pierre Larousse pénzügyi helyzete ugyan stabil volt, de mivel például az említett nyomdai tételek jelentős tőkebefektetést igényeltek rögtön a kezdetekkor, Larousse a biztos pénzügyi háttér érdekében előfizetéses rendszert alakított ki. Ennek keretében mintegy 300 000 frank gyűlt össze, amelyet óvatosságból értékpapírokba fektetett és haláláig nem is használt fel. A szótár összes kötetének megjelenését (1876) azonban Pierre Larousse már nem érte meg, mert előbb 1871-ben másodszor is agyvérzést kapott, majd 1875 januárjában elhunyt. Az utolsó két kötetet unokaöccse fejezte be és adta ki.

Több mint 20 000 oldalon megjelent 15 kötetével (+ két pótkötet 1878-ból és 1888-ból) a szótár mind tudományos értékét, mind a vállalkozás anyagi, logisztikai megszervezését és lebonyolítását, mind pedig társadalmi hatását tekintve a kor kolosszális műve volt, amelynek megszerkesztésében 89 munkatárs működött közre. A társadalmi hatás egyik érdekes és ellentmondásos megnyilvánulása volt, hogy a szótárt a benne megjelenő antiklerikális nézetek miatt az egyház indexre tette. Erre utal Philippe Barthelet francia író is, amikor azt írja, hogy az antiklerikális „Pierre Larousse bevégezte Isten művét azáltal, hogy a teljes Teremtést betűrendbe szedte [szótárában]” (BARTHELET 2016: 52).

A szótár egymást betűrendben követő szócikkeinek jól átgondolt mikrostruktúrája minden esetben szigorúan ugyanazt a rendet követi:

I. Nyelvi adatok általános alapinformációkkal (címszó, a címszó helyes kiejtése szótagolással, a címszó eredetmagyarázata, igék esetében ragozási információk, a címszó különböző jelentései definíciókkal és forrás megadása nélküli példákkal) és speciális használati területi információkkal, amelyeknek alkalmazásakor a szemantikai (pl. *fig.* 'átvitt jelentés'), a stilisztikai (pl. *fam.* 'bizalmas') és a szakterületi (pl. *mathém.* 'matematika') információk tipográfiailag nem különülnek el.

II. Enciklopédikus adatok, ahol a nyelvi adatok között megadott szakterületi információk igen részletes, lexikonszerű tárgyalása következik, amelynek során azonban számos anekdotikus, megmosolyogtató vagy ma már egyenesen tudománytalannak tekintett magyarázatot is olvashatunk ebben a generációk által referenciaműként használt, lenyűgöző

tudásanyagot felhalmozó, a francia kultúra megkerülhetetlen alapművének számító munkában.

Az említett és gyakran előítéletektől sem mentes furcsaságokból mutat be igen szórakoztató módon egy csokorra valót a Pierre Enckell előszavával és szerkesztésében 2005-ben megjelent *Comment asphyxier un éléphant ?* című könyv.

Larousse nagyszótárának 7. kötete *éléphant* 'elefánt' szócikkében például a vadon élő hím elefántok befogásával kapcsolatban a női nemre nézve azt a dehonesztáló megállapítást olvassuk, hogy Afrikában a bennszülöttek olyan módszert alkalmaznak, amely bizonyítja, hogy az elefántok nem kevésbé vannak kiszolgáltatva a női álnokságnak, mint a férfiak általában. [„...les indigènes de l’Afrique emploient encore un moyen qui prouve que l’éléphant n’est pas plus à l’abri que nous autres hommes de la perfidie féminine.”]

Pierre Larousse nyelvi és enciklopédikus szótárt kombináló eredeti koncepciója nyomán a francia szótárpiacot a XX. század első felében a Larousse Kiadó tematizálta és monopolizálta. A 6, 10, 15 kötetes, gigantikus enciklopédiáktól és enciklopédikus szótáraktól a nagyon jól eladható egykötetes kiadványokon át (lásd például a mai napig talán a legismertebb és gazdaságilag is legsikeresebb, spanyol, olasz, görög adaptációban is megjelentetett *Petit Larousse illustré* szótárt) az iskolai lexikográfiai munkák sokaságáig a kiadó teljesen kitöltötte a piacot. Ez a tendencia, néhány fontos kivételtől eltekintve (pl. a Littré-szótár vagy a *Dictionnaire de l’Académie* újabb kiadásai), egészen a második világháborút követő időszakig, a valódi, modern nyelvi szótárak megjelenéséig tartott.

2. Pierre Larousse és Émile Littré

Pierre Larousse munkásságát össze szokták hasonlítani a nálánál tizenhat évvel idősebb lexikográfus pályatársa, Émile Littré (1801–1881) életmű-

Émile Littré

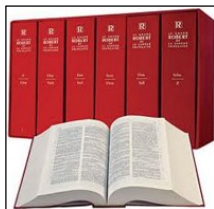

vével, amelynek kiemelkedő momentuma volt az Hachette kiadónál megjelenő *Dictionnaire de la langue française* (1863–1872) című értelmező szótár. Bár mindketten egyszerű családból származva jutottak magasra a társadalmi ranglétrán és al-

kottak maradandót a francia szótáriradalomban, materialistaként mindketten elég távolságtartóak voltak az egyházzal szemben (Litrét csak halálos ágyán, negyedórával a halála előtt keresztelték meg családja kívánására), jellemük, életútjuk meglehetősen különbözött. Larousse nem csupán hatalmas munkabírásu szótárszerkesztőként, hanem könyvkiadóként és könyvkereskedőként is sikeres lett. A vállalkozástól teljesen idegen Litré ellenben hű barátjára, a könyvkiadó Louis Hachette-re bízta szótárának sorsát és akadémikusként, ismert szenátorként ért el tudományos és politikai sikereket. Abban a tekintetben is különböztek azután, ahogyan az utókor megítélte őket. Noha mindkettőjük életét szinte teljes mértékben kitöltötte monumentális lexikográfiai munkásságuk és mindkettőjük neve a megbízható szótár szinonimájaként köznevesült a franciában, ez másképp történt Pierre Larousse és Émile Litré esetében. Larousse mindezt nem utolsósorban egy pénzügyileg, kereskedelmileg sikeres és híres kiadványtálal által érte el, Litré pedig sokkal inkább intellektuális és erkölcsi kvalitásainak köszönhetően. Az azonban közös volt a két kiváló lexikográfusban, hogy – amint a későbbi pályatárs Alain Rey megállapítja (REY 2011: 609) – az utókor kollektív emlékezete mindkettőjüket kissé elfeledte. Ezért is fontos tehát, hogy születésének kétszázadik évfordulóján a magyar lexikográfusok is megemlékezzenek Pierre Larousse-ról, az emberről, a szótárszerzőről és a szótárkiadóról, és talán ne csak megemlékezzenek róla, hanem újra fel is fedezzék. Mindez természetesen igaz Paul Robert-re is, akinek munkásságáról a következőkben lesz szó.

3. Paul Robert

A második világháborút követő évtizedekben a francia lexikográfusok figyelme egyre inkább a modern, tisztán nyelvi szótárak megszerkesztésére

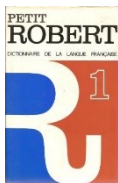

irányult. Ennek első igen jelentős eredménye Paul Robert 1964-ben megjelent *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* című, 6 kötetes nagyszótára volt, amelyet később és ma is *Grand Robert* címen (a továbbiakban: *GR*) forgalmaznak. Az internet korát jóval megelőzve Paul Robert e szótárában valójában feltalálta és sikeresen alkalmazta a szavak közötti összefüggések bemutatásával a mai számítógépes adatbázisokban alapvető hipertext funkciót. Három évvel később – és

ötven évvel ezelőtt, 1967-ben – pedig *Petit Robert* címmel (a továbbiakban: *PR*) megjelent a francia nyelv azóta is legnépszerűbb egykötetes értelmező szótára, amelyről megjelenésekor a *Nouvel Observateur* újságírója így írt: „Túlságosan kockázatos nélküle élni.”

Paul Robert 1910. október 19-én született az algériai Orléansville (ma: Chlef) városában. Algírban folytatott jogi tanulmányai befejezése után ügyvédi diplomát kapott, majd Párizsban közgazdasági doktori fokozatot szerzett. Ennek írása közben gyakran okozott neki nehézséget az angol és a spanyol mezőgazdasági szakterminológia fordítása. Már ekkor hiányolta egy olyan új típusú értelmező szótár meglétét, amelyik az analógia segítségével képes csoportosítani az azonos fogalmi körbe tartozó szavakat. A második világháború alatt a hadseregben rejtjelezőként ismerkedett meg mélyebben a francia nyelv finomságaival. E tapasztalatait a háború után a fent említett új típusú szótárának szerkesztése során kamatoztatta. A nyelv analogikus összefüggésein alapuló szótártervezetét bemutatta a korszak kiemelkedő személyiségeinek (Charles de Gaulle, André Malraux, Georges Pompidou), akik munkájának folytatására biztatták. A siker érdekében 1951-ben részvényesek és előfizetők tőkét bevonna megalapította saját kiadványát *Société du Nouveau Littré* néven, amely 1953 és 1964 között 6+1 kötetben adta ki a *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* című analogikus értelmező nagyszótárt. A szótár szerkesztési munkálatait eleinte (szinte a teljes A betűt) Paul Robert egy személyben végezte. A megnövekedett kiadóvezetői munka mellett azonban hamarosan kénytelen volt új munkatársakat felvenni. Így kerültek a szerkesztőségbe a francia lexikográfia olyan meghatározó egyéniségei, mint Alain Rey (1928–) és felesége Josette Rey-Debove (1929–2005), akik a nagyszótár végső arculatának kialakításában az F betűtől már döntő szerepet játszottak. A szótár hosszú címe is Alain Rey javaslatára, de persze Paul Robert egyetértésével változott a mindennapos használatban általánossá vált, szép szakmai és anyagi sikert hozó *Grand Robert* címre.

Ekkor már, de különösen 1964 után, Paul Robert figyelmét egyre inkább lexikográfiai sikereinek társadalmi kiaknázása kötötte le. Ennek fontos állomása volt, amikor Jules Romains írótól, a Francia Akadémia tagjától átvehette a Francia Becsületrend kitüntetését. Hiúságát legyezgetendő a „halhatatlanok” sorában is szívesen látta volna magát, a Francia Akadémia azonban nem választotta tagjai közé. Mindezek fényében nem meglepő, hogy máig legsikeresebb, 1967-ben megjelent *Petit Robert*

szótárának csak jogilag és a jogdíjak tekintetében szerzője és hasznélvezője, annak szerkesztése során sem a koncepció kidolgozásában, sem a szócikkek megírásában vagy lektorálásában nem vett részt személyesen. E munkálatokat teljes egészében a kiadó Alain Rey által vezetett csapata végezte el.

Életének utolsó szakaszában Paul Robert tevékenysége két területre koncentrálódott: a) egy modern francia–angol kétnyelvű szótár létrehozása a híres skót Collins Kiadóval való együttműködésben (ennek eredménye lett a *Le Grand Robert & Collins* szótár) és b) emlékiratainak megírása. Amikor gyógyíthatatlan beteg lett, a prominens „barátok” – az író Pierre Daninos kivételével – eltűntek mellőle. Egy Cannes-hoz közeli provence-i villában hunyta le örökre a szemét 1980. augusztus 11-én. Neve – akárcsak Antoine Furetière, Émile Littré vagy Pierre Larousse neve – a francia nyelvben mára a *dictionnaire* 'szótár' szó egyik szinonimája lett.

3.1. A *Petit Robert* lexikográfiai jellemzői

Az 50 éve megjelent *Petit Robert* főbb fő jellemzőit az alábbiakban lehet röviden összefoglalni:

Eredetiség. A *PR* nem a 6 kötetes *GR* rövidített változata, derivátuma, hanem önálló alkotás, a *GR*-ben megvalósított eredeti és zseniális lexikográfiai koncepció sikeres továbbgondolása és megvalósítása.

Széles körű célközönség. A szótár egyaránt szól a nyelvük iránt érdeklődő, azt mélyebben megismerni kívánó francia anyanyelvűeknek és a franciát idegen nyelvként elsajátítani szándékozó külföldieknek.

Nyelvi szótár. A *PR* szakít a Franciaországban Pierre Larousse által bevezetett nyelvi és enciklopédikus szótár kombinációjának hagyományával. Kizárólagosan nyelvi szótárként csak a mintegy 15 000 tudományos és technikai szakszóval is kibővített általános és aktuális nyelvi anyag leírását tűzi ki célul.

A *PR* megjelenése jelentős pozitív visszhangot váltott ki a korabeli sajtóban és szakfolyóiratokban, amelyekben ilyen és hasonló dicsérő szavak olvashatók: „jól áttekinthető”, „kimeríthetetlen gazdagságú”, „minden szempontból dicséretes”, „eseményszámba megy”, „nagy szolgálatot tesz a francia nyelvnek”, „azonnal beszerezendő, mert túl kockázatos lenne nélküle élni”, „habozás nélkül ajánlható annak, akinek csak egyetlen szótár beszerzésére van lehetősége”.

A *Petit Robert* szerkesztősége 1967-ben

(❶ Alain Rey, ❷ Georges Chetcuti, ❸ Henri Cottez, ❹ Paul Robert, ❺ Josette Rey-Debove)²

Első megjelenése óta, de még a digitális korszaka előtt, az éves szokásos frissítéseken túl a *PR* többször is megújult. Az 1977-es második kiadás nem csupán 200 oldallal bővült, hanem jelentősen szélesítette célközönségét azáltal, hogy közelebb került a nyelvi valósághoz, mert nagyobb figyelmet szentelt a) a francia nyelv franciaországi és frankofón regionális változatainak (a frankofónia szavai elsősorban a belgiumi, svájci és a kanadai franciából kerültek be a szótárba), b) az idegen szavak hivatalosan elfogadott, franciásított változatainak, c) a szótárak által addig gyakran tabuként kezelt argotikus, vulgáris szavaknak.

Ez a tendencia tovább erősödött az 1993-as új kiadásban, amelyik *Nouveau Petit Robert* (a továbbiakban: *NPR*) címen jelent meg. A címben is jelzett új korszak beköszöntét a szótár belső címlapján olvasható apró, de fontos változtatás is jelzi. Az első kiadás óta megszokott „Le Petit Robert *par* Paul Robert” címben megváltozik a *par* ’által’ prepozíció és helyére a birtokviszonyt jelző *de* prepozíció kerül: „Le Petit Robert *de* Paul Robert”. Ez az egyszerű, de tartalmilag fontos szócsere az új francia lexicográfusgeneráció illusztris tagjainak (Alain Rey és Josette Rey-Debove) „hatalomátvétele” is jelzi, akik innentől fogva saját, új lexicográfiai elveiket és módszereiket érvényesítik a kiadóban Paul Robert szótárának továbbfejlesztésében.

Az első kiadás 1972 oldalával szemben a *NPR* 2492 oldalon jelent meg és a nomenklatura 55 000 szóról 60 000 szóra növekszik. De nem

² https://www.google.fr/search?q=%C3%A9quipe+%C3%A9ditoriale+du+petit+robert+en+1967&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj1qIXzkJbXAhWLM-LQKHUeoBgIQ_AUICigB&biw=1366&bih=637#imgcr=8_Tgo95TgtZO0M (Letöltés: 2017.10.15).

csupán a szócikkek száma nőtt meg, hanem azok tartalma is gazdagodott például számos jelentésbővülés által. A köz- és szaknyelvi neologizmusok (3 189 új szó 1967 és 2016 között: *starisation, stariser...* [1967], *patientèle, smartphone...* [1993, *Nouveau Petit Robert*], *ubériser, ubérisation...* [2014] stb.) természetesen továbbra is kiemelt figyelmet kaptak. Igen jelentős volt a *NPR* főszerkesztőinek azon döntése, hogy a prefixumok és szuffixumok önálló címszóként szerepelnek a szótárban. Az ezekről szóló szócikkekben a használó minden szóképzési információt megkap ahhoz, hogy maga is aktív „neológus” lehessen és így növelhesse az általa birtokolt szókincs nagyságát.

Egy szótár új kiadásakor a címszavak számát természetesen nem lehet folyamatosan csak növelni a neologizmusokkal. Bizonyos mennyiségű régies, ritka, a tudományos és technikai fejlődés következtében elavult szavak, fogalmak kivezetése is szükséges a szótárak frissítésekor.

A címszavak mennyiségi dilemmájával összefüggésben külön meg kell említeni a *NPR* egy forradalmian eredeti és egyben helytakarékos újítását a nomenklatura bővítésére az ún. „rejtett szócikkek” (*entrée cachée*) bevezetésével. Ezt az eljárást azokban az esetekben alkalmazták a szerkesztők, amikor egy szócsaládon belül szuffixummal tovább képezhető szavakról van szó (pl. *glaciologue* ’gleccserszakértő’, *glaciologique* ’gleccser-, gleccserrel kapcsolatos’), és azokat új címszó és az ahhoz kapcsolódó új szócikk helyett a már meglévő szócikk (*glaciologie* ’gleccsertan, glaciológia’) végén tüntették fel jelentésmagyarázat nélkül, mert a derivált elemek jelentése a címszóval kompozicionális szemantikai viszonyban áll, vagyis minden nehézség nélkül azonnal érthető. Megjegyzendő, hogy a *PR* 1967-es és 1977-es kiadásában az említett két szó még külön címszó volt. Természetesen ez az eljárás azt feltételezi, hogy a szótárhasználó a francia nyelv szóképzési szabályairól megfelelő morfológiai ismeretekkel rendelkezik és tudja, hogy mit hol keressen a szótárban.

Az *NPR* – bizonyos mértékig kimondatlanul is felvállalva az Akadémia nyelvi iránytűt, de nem igazságosztó szerepét – három olyan jelentős szociolingvisztikai folyamatot és annak eredményeit is szem előtt tartott, amelyek az 1990-es évektől különösen jellemzőek a francia nyelvre.

a) A francia nyelvet a második világháború után tömegével elárasztó anglicizmusok elleni harc jegyében a különböző akadémiai és egyéb nyelvi, terminológiai bizottságok által hivatalosan elfogadott francia megfelelők rendszeres feltüntetése. Ezeket a franciásított alakokat mindig a *Recommandation officielle* ’hivatalos ajánlás’ megjegyzés jelzi: *ANG-LIC. low cost* → *À bas prix* (*recommandation officielle*).

b) Az 1990-ben bevezetett, ám kevésbé alkalmazott francia helyesírási reform változtatásainak feltüntetése: *chariot* ou *charriot* 'kocsi, szekér', *événement* ou *évènement* 'esemény'.

c) Az új képzésű és gyakran a kanadai franciából (Québec) átvett nőnemű foglalkozásnevek következetes kodifikálása: *écrivain*, *écrivaine* 'író(nő)'.

A *PR 1967* és annak továbbfejlesztett változatai azért válhattak mára az egyik legnépszerűbb, ha nem a legnépszerűbb egykötetes francia értelmező szótárrá, mert:

- a francia lexikográfia évszázados hagyományaira támaszkodó, ugyanakkor visszafogottan normatív, a nyelvi normák sokszínűségét hirdető szótár, amely címszávaiban és szócikkeiben érzékenyen és frissességgel reagál a társadalom és a nyelv változásaira;
- a köznyelv és a szaknyelvek neologizmusait befogadó, évente megújuló, frissülő valódi nyelvi szótárként szabatosan és közérthetően definiálja, finom lexikai minősítésekkel pontosítja, majd a klasszikus és a modern francia irodalomból vett idézetekkel vagy jellemző köznyelvi példákkal világítja meg a jelentéseket;
- alapvetően szinkrón orientáltságú szótár, amely kiemelt hangsúlyt helyez a nyelvi elemek közötti szintagmatikus és paradigmátikus viszonyok, a szókincs komplex, szinonimikus és antonimikus jelentésmezőkben történő szerveződésének bemutatására, ugyanakkor nem feledkezik meg a szavak történeti aspektusairól sem (etimológia, első előfordulási adatok),
- jól megválasztott, áttekinthető, a szemnek kellemes tipográfiája, egykötetes jellege könnyen forgathatóvá, vagy ahogy mostanában mondani szokás, kiemelkedően felhasználóbaráttá teszi.

Vagyis a *PR* olyan szótár, ami nélkül a franciául tanulók, a francia nyelv iránt érdeklődők élete valóban „túl kockázatos lenne”.

4. Összegzés

Franciaország a szótárkiadás- és használat terén évszázadok óta abban a szerencsés helyzetben van, hogy a nyelvük iránt érdeklődők mindig a legszínvonalasabb lexikográfiai produktumok között válogathatnak a meglévő tudományos (lexikográfiai) potenciál, az innovációkészség és a szótárkiadók közötti egészséges konkurenciaharc eredményeképpen. Ennek a régóta tartó folyamatnak két kiemelkedő állomása volt Pierre Larousse és Paul Robert röviden most vázolt munkássága.

Irodalom

- BARTHELET, Philippe (2016) Pierre Larousse, l'illustre inconnu. *Valeurs actuelles*, 4 février 2016, 52–53.
- FURETIÈRE, Antoine (1690) *Dictionnaire universel contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts*. La Haye – Rotterdam, Arnout & Reinier Leers.
- LAROUSSE, Pierre (1863–1876) *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*. Paris, Administration du Grand Dictionnaire universel.
- LAROUSSE, Pierre (2005) *Que faire des crétins ? À quelle heure passe le facteur ? Que fait le lion dans les mimosas ? Comment asphyxier un éléphant ? – 365 questions essentielles pour la vie de tous les jours*. Présentation par Pierre Enckell. Paris, Tallendier.
- REY, Alain (2011) *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Paris, Plon.

Les fondateurs de la lexicographie française moderne : Pierre Larousse és Paul Robert

« ... que le Lecteur ne s'attende pas à nous voir pousser des lieux communs sur l'utilité des Dictionnaires. Le public est assez convaincu qu'il n'y a point de livres qui rendent de plus grands services, ni plus promptement, ni à plus de gens que ceux-là : & si jamais on a pû s'apercevoir de cette favorable disposition du public par les fréquentes reimpressions, ou par la multiplicité de cette sorte d'Ouvrages, c'est sur tout en ces dernières années ; car à peine pourroit-on compter tous les Dictionnaires ou reimprimez, ou composez depuis quinze ou vingt ans, dont la plus-part ont été, & sont encore d'un débit extraordinaire. » – écrit Pierre Bayle dans la Préface du *Dictionnaire universel* (1690) d'Antoine Furetière. Depuis le XVIe siècle la lexicographie française a produit des dictionnaires, ouvrages de civilisation, par milliers. À l'occasion du bicentenaire de la naissance de Pierre Larousse (1817) et du cinquantenaire de la publication du *Petit Robert* (1967), nous avons voulu rendre un hommage particulier dans notre étude à deux éminents lexicographes français, Pierre Larousse et Paul Robert, fondateurs de la lexicographie française moderne, ainsi qu'à leurs œuvres.

La première partie de notre étude retrace les principales étapes de la vie de Pierre Larousse, les circonstances de la fondation de sa maison d'édition et les caractéristiques de sa politique éditoriale ainsi que l'élaboration de sa conception lexicographique originale qui le mènera à la publication de son *Grand dictionnaire universel* du XIXe siècle. Nous insistons sur l'impact social de ce dernier (dix-sept volumes en tout, soit plus de 27 000 pages divisées chacune en quatre colonnes) qui est bien caractérisé par la phrase suivante de l'écrivain Philippe Barthelet : l'anticléric « Pierre Larousse a parachevé l'œuvre de Dieu, puisqu'il y a fait entrer toute la Création par ordre alphabétique. » Une

rapide présentation des caractéristiques de la microstructure du Grand dictionnaire universel ainsi que des circonstances de la naissance du Petit Larousse illustré termine ce premier point de l'article.

Une présentation de l'œuvre de Pierre Larousse serait certainement incomplète sans une brève comparaison avec son non moins génial contemporain Émile Littré. Nous avons donc rassemblé les principaux points qui rapprochent et qui opposent les deux personnages ainsi que leurs œuvres.

Dans la troisième partie de notre étude nous présentons d'abord comment Paul Robert, ayant fait des études de droit (il est reçu avocat au barreau d'Alger), et soutenu ensuite en 1945 une thèse d'économie politique intitulée Les agrumes dans le monde deviendra un des lexicographes français les plus importants du XXe siècle. Confronté lors de la rédaction de sa thèse au problème de la traduction de nombreux termes anglais et espagnols, courants en agronomie, il ressent le besoin – comme il le dit dans son livre autobiographique intitulé Aventures et Mésaventures d'un dictionnaire (1965) – d'un « nouveau dictionnaire qui, par analogie, permettrait de regrouper les mots selon les notions et les idées ». Il se plonge alors dans la consultation de dictionnaires et se constitue un lexique, dans lequel il classe les mots par association d'idées, qui le conduit vers un projet lexicographique révolutionnaire qu'il présente à des hommes politiques dont le général de Gaulle, André Malraux et Georges Pompidou qui l'encouragent à poursuivre ses travaux. Il entreprend donc la rédaction d'un Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, publié de 1953 à 1964 en 6 volumes et 1 supplément, mais que l'Académie française choisit de primer dès le 15 juin 1950 (Prix Saintour) sur présentation d'un premier fascicule. Pour réaliser son projet, il fonde sa propre maison d'édition, les Dictionnaires Le Robert, en 1951 à Casablanca, et réunit autour de lui une équipe de collaborateurs, parmi lesquels Alain Rey, Josette Rey-Debove. Son dictionnaire fait désormais l'objet d'éditions de formats différents (Grand Robert de la langue française, Le Petit Robert 1), toutes sous-titrées Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française et de plus en plus élaborées sous la direction scientifique d'Alain Rey et de Josette Rey-Debove.

Dans la dernière section de notre étude nous présentons les principales caractéristiques lexicographiques du Petit Robert, dictionnaire de langue d'une originalité incontestable (en plus de donner la définition de 60 000 mots et de les illustrer par des exemples, il contient leurs antonymes, leurs synonymes et leur étymologie) qui fête en 2017 son cinquantième anniversaire et qui, depuis sa première édition, est toujours destiné à un très large public et dont un compte rendu du Nouvel Observateur (1967) disait que ce serait « ...prendre trop de risques que de vivre sans lui ».

KULTURÁLIS-CIVILIZÁCIÓS ELEMEK A *PETIT ROBERT-BEN* (1967) ÉS A *LEXIS-BEN* (1975)

PÁLFY MIKLÓS

ny. egyetemi tanár, SZTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

A kulturális-civilizációs elemek szótári megjelenítése elsősorban két nyelv viszonylatában szokott gondot okozni, érthető módon. Mégis, ugyanannak a nyelvnek két, ill. kétféle értelmező szótárát is érdemes egybevetni ebből a szempontból, ha azon, hogy „kétféle” két eltérő szótári típust értünk azonos szótári műfajon, a *dictionnaire de langue*-on belül.

A legtöbbszor használt francia értelmező kéziszótárakat két nagy csoportra szokták osztani:

1. a hagyományos, főleg fogalmi összefüggésekre építő, analóg felfogású, Alain Rey nevéhez kötődő s Émile Littré hagyományát követő szótárakra, valamint

2. az újabb, strukturális szótárakra. A Jean Dubois nevéhez fűződő és Pierre Larousse hatását tükröző, úttörő *Dictionnaire du Français Contemporain* (1967, a továbbiakban: *DFC*), a *Petit Robert*-rel (a továbbiakban: *PR*) egy időben már morfológiai, szóképzési szempontokat is figyelembe vesz.

Az analóg felfogású szótárakban elsősorban fogalmi alapon lehet keresni lexikális összefüggéseket: a francia szakirodalomban ui. az analógia a szinonímiával szemben nem jelentésbeli, hanem fogalmi rokonságot jelent. Ezek a szótárak poliszém felfogásúak, a jelentések megadásának sorrendjét főleg diakrón szempontok határozzák meg. A címszavak néhány kivételes esettől eltekintve az ábécérend szerint követik egymást. A strukturális szótárak viszont homonim felfogásúak, a jelentéseket gyakoriságuk sorrendjében adják meg, a címszavakat pedig bokrosítják. Míg a *PR*-ben csak egy *jouer* 'játszani' címszó van, addig a *Lexis*-ben hat: a szó definíciója során ui. figyelembe veszik a szóképzés során létrejött alakok összefüggéseit. Kivételt képeznek a latinos alakok, mint pl. (*nuit* 'éjjel, éjszaka') – *nocturne* 'éjjeli, éjszakai', (*école* 'iskola') – *scolaire* 'iskolai', de ez utóbbi címszavak is gyakran „bokrok” részei, így aztán lelassulhat a keresésük.

Az analóg típus kiemelkedő képviselője a *Petit Robert* (1967), a strukturális típusé pedig a *Larousse de la Langue Française*, a *Lexis* (1975).

Megvizsgáltuk, hogy a *PR* és a *Lexis* kulturális és civilizációs elemei miként tükrözik a két szótári típus közötti különbséget. Mit is értünk kulturális-civilizációs elemeken? Röviden mindazt, aminek elsősorban kézikönyvekben, lexikon(ok)ban, enciklopédiában a helye.

A következő két területet vetettük egybe:

1. A „metanyelv” nómenklatúráját

- a) a makrostruktúrában: terjedelmi (mennyiségi) kérdéseket, és
- b) a mikrostruktúrában: az irányítószavak esetleges átfedéseit (pl. *méd/chirurg* vagy *Sport/Football*).

Ezekben a kérdésekben alig találtunk eltérést a két fő szótári típus között; az egyetlen fontos különbség az illusztrációk használatában van. Ezek megléte, ill. hiánya (*Lexis/DFC* vs *PR/Micro Robert*) tükrözi legjobban a két szótári típus közötti különbségeket: az előbbiek bőven élnek rajzos, valamint táblázatos illusztrációkkal, infóblokkokkal, az utóbbiak viszont nem.

2. Megvizsgáltuk a jelentésfeltárást is: ekvivalensek (fogalmi vagy szemantikai jellegűek) vs definíciók. Itt már előfordulnak a két szótár között eltérések, ezek azonban nem strukturális jellegűek, nem a két típus eltéréseiből, hanem a vizsgált elemek jellegéből fakadnak.

Az ún. kulturális-civilizációs lexikális elemeknek ui. csak elvétve van szinonimája és/vagy fogalmi ekvivalense. A két szótárban szinte csak definíciók vannak, ám ezek gyakran szubjektívek vagy pontatlanok, ha ugyan nem tévesek, vagy hiányosak. Az alábbi példa szerint a két szótár az *ailloli* címszónál nem említi meg, hogy ezt a ragut főleg halhoz, illetve éticsigához fogyasztják mint körítést. Igaz persze, hogy erre az adatra egy *dictionnaire de langue*-ban nincs is szükség, s a *mayonnaise* és *coulis* elemből következtethetünk arra, hogy körítésről van szó. (Bár az olívaolaj használata is magától értetődő, a *Lexis*-ben ez azért meg van említve.)

<i>Francia–magyar kulturális szótár</i>	<i>Petit Robert</i>	<i>Lexis</i>
aïoli v. ailloli m. Provence-i ételkülönlegesség, összetört fokhagymával és olívaolajjal ízesített majonéz. Schol másutt nem lehet így elkészíteni, a provençe-i fokhagyma ugyanis édeskeőbb az északinál. Emblematikus étel, része a provençe-i identitásnak.	AILLOLI [ajoli]. <i>n. m.</i> (1744; <i>prov. aioli</i> , de <i>ai</i> « ail », et <i>oli</i> « huile »). Mayonnaise à l'ail.	AILLOLI → AIL AIL [aj] <i>n. m.</i> ... ♦ aillade ♦ ailler ♦ ailloli ou aïoli <i>n. m.</i> (<i>prov. mod. aioli</i> , de <i>ai</i> , <i>ail</i> , et <i>oli</i> , <i>huile</i>). Coulis d'ail et d'huile d'olive, consommé dans le Midi de la France : <i>Nous avons mangé l'aïoli autour de nos anguilles</i> (Daudet). ♦ aillacé , e

Érdekes, hogy az *aioli* szerepel címszóként egy lexikonban, az *OMNIS*-ban is:

« Cette mayonnaise à l’ail, typique de la cuisine provençale, se caractérise par l’ail de Provence, plus doux que celui des autres régions, et par l’huile d’olive vierge ; elle accompagne le poisson bouilli, notamment la morue, les escargots ou les légumes cuits à l’eau, et elle est de tradition le Mercredi des Cendres. »

Vizsgálatunk alapján a legfontosabb kérdés tehát az, hogy egy általános nyelvi szótár, az egynyelvű értelmező, és a kétnyelvű szótár is, milyen mélységig, milyen részletekig kell, hogy feltárja a kulturális-civilizációs anyag rétegeit. Erre vonatkozó átfogó javaslatok eddig még nem jutottak tudomásunkra. Véleményünk szerint azonban a kérdéssel elméleti szinten is érdemes volna foglalkozni.

Irodalom

Ádám Péter (2004) *Francia–magyar kulturális szótár*. Budapest, Corvina.

Le Petit Robert (1979) Paris, Dictionnaires Le Robert.

LEXIS Larousse de la langue française (1979) Paris, Librairie Larousse.

OMNIS Encyclopédie alphabétique de la langue française (1977) Paris, Librairie Larousse.

Éléments culturels-civilisationnels dans le *Petit Robert* (1967) et le *Lexis* (1975)

Quant à la présence d’éléments encyclopédiques dans un dictionnaire de langue, la vraie question pour un lexicographe, c’est de savoir jusqu’à quelle profondeur s’engager dans ce domaine immense. Nous sommes d’avis que, pour éviter tout subjectivisme, les rédacteurs doivent prendre en considération les qualités du public visé ainsi que le type structural du dictionnaire à confectionner. À cet égard, le Petit Robert et le Lexis peuvent bien nous fournir matière à réflexion, les deux représentant deux types structuraux sensiblement différents.

A PETIT LAROUSSE ILLUSTRÉ [A KIS KÉPES LAROUSSE]

OSZETZKY ÉVA

egyetemi docens, PTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

1. A kezdetek: Pierre Larousse és a szemasziologikus szótárak

Pierre Larousse (1817–1875), a kis burgundiai faluból, Toucy-ból származó könyvimádó fiatalember a Versailles-i Tanítóképzőben végzi tanulmányait. A szülőföldjére hazatérő pedagógus, aki az elemi iskola igazgatója lesz, szenvedélyesen szereti a szavakat és a francia nyelvet. Tankönyvíróként először egy iskolai szószedet szerzőjeként tiszteljük: a *Lexicologie des écoles primaires* című munkája 1849-ben lát napvilágot. Később nyelvtani segédkönyvekkel – pl. *Traité élémentaire d'analyse grammaticale* (1850) – gazdagítja a tankönyvkinálatot. A megszülető lexikográfus, enciklopédista és nyelvész folyamatosan csiszolja és szélesíti műveltségét, egyetemi kurzusokat látogat (Sorbonne, Collège de France), és hamarosan sikeres üzletemberré is válik.

Az 1852-ben Pierre Larousse által alapított Éditions Larousse kiadónál számos szótár lát napvilágot az általunk vizsgált *Petit Larousse illustré* megjelenése előtt, így pl. a *Nouveau Petit Dictionnaire de la Langue française* [A francia nyelv új kisszótára, 1856], amely az előbbi alapjául szolgált. Ugyanakkor már megszületett a *Dictionnaire complet illustré* [Képes francia nyelvi szótár, 1889] vagy a *Nouveau Larousse illustré* [Új képes Larousse, 1898–1904] is. Fő műve a *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század Enciklopédikus Nagyszótára], amit leginkább „Nagy Larousse” néven emlegetünk, hiszen a 17 kötetes, mintegy 23 ezer oldalas mű írása több mint egy évtizedig tartott. Először füzetek formájában publikálja Larousse, majd 1866-tól folyamatosan jelennek meg a kötetek.

2. A *Petit Larousse illustré* szótár születése

1905 őszén jelenik meg a *Petit Larousse illustré* (1906), az a szótár, amely már a kiadóház alapítójának nevét viseli. A szerzők és kiadók előszavukban (*Aux lecteurs*) pontosan megfogalmazzák, hogy milyen szótár a *Petit Larousse*. Ez az enciklopédikus szótár Pierre Larousse szellemiségét követi, a felvilágosodás eszméihez híven, Diderot és d'Alembert enciklopédiájának nyomában. Minden réteget és generációt szeretne ismeretekkel

ellátni, de leginkább a fiatal diákokat szeretné segíteni tanulmányaik során. Szellemiségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a kiadó büszke volt arra, hogy a Librairie Larousse nagyjából félúton található a Sorbonne nagyhírű egyeteme és az Institut de France, a Francia Akadémia székhelye, a tudomány két meghatározó fellegete között.

A *Petit Larousse illustré* egykötetes referenciaszótár. Könnyen kezelhető, minden évben megújuló, megbízható, teljes és naprakész szótár. Benne van a gazdag francia nyelv évszázados öröksége, meghatározó a helyesírás, a kiejtés, a szómeghatározás kérdéseiben, egyben enciklopédia, az egyetemes értékek őrzője.

Az első rész értelmező szótár, gyakorlatias köznyelvi szótár, sok példával és mindennapi kifejezéssel. A makrostruktúra felépítésében a szerkesztők arra törekedtek, hogy ne legyen benne túl sok elavult vagy idejétmúlt kifejezés. A minden évben megújított szókincs neologizmusokkal bővül. A második, civilizációs rész sok hasznos információval szolgál: történelmi személyiségek, földrajzi nevek, térképek kaptak itt helyet. A két egymást kiegészítő rész között a rózsaszín oldalak találhatóak, latin és idegen nyelvű idézetekkel (több mint 30 oldal), mintegy hídként a két világ között. A jobb és gyorsabb megértést eleinte fekete-fehér, a későbbiekben színes ábrák segítik, nem véletlenül, hiszen Pierre Larousse tanítóként és pedagógusként hitt a szemléltetés erejében és hatékonyságában.

A *Petit Larousse illustré* számos változáson ment át születése óta, mind külső jegyeit illetően, mind tartalmában. Három korszakot vizsgáltam meg tüzetesen, a harmincas éveket (1937-es szótár), a hatvanas éveket (1966-os kötet) és az ezredforduló utáni időszakból a 2009-es kiadványt.

A vászonkötésű narancssárga, lazacszínű kartonpapírt felváltotta a fehér alapú, színes illusztrációkkal gazdagon díszített, mázolt borító. A védjegy azonban megmaradt, a gyermekláncfű (pitypang) magjait fújó magvetőné képe. A Franciaországban töretlen népszerűségnek örvendő szótár neve is változott: *Petit Larousse illustré* 1905-től 1960-ig (a továbbiakban: *PLI*); *Petit Larousse* 1960-tól 1966-ig (a továbbiakban: *PL*); *Nouveau Petit Larousse* 1967-től 1972-ig (a továbbiakban: *NPL*). A szótár hamar népszerű lett Franciaországban, és külföldön is megjelent, így először Spanyolországban (1912) és Portugáliában (1927), később számos országban.

Megjegyzendő, hogy az 1905-ös kiadvány on-line¹ is elérhető, a Jean Pruvost vezette *Musée virtuel des dictionnaires* [Virtuális szótármúzeum]

¹ <http://dictionnaire1905.u-cergy.fr/> (Letöltés: 2017.12.01)

felületen, ugyanazon terjedelemben, mint a papír alapú első kötet: 44 819 szócikk, 2343 illusztráció, 5800 metszet, 130 táblázat, 120 térkép, 1664 oldal.

Az 1960-as években a szótár függelékében már felsorolták a nagy tiszteletben álló akadémikusok nevét, és Franciaország mellett Svájc és Belgium részletes térképe is megjelenik.

A 2009. évi *PLI* felépítése a következő: általános nyelvi szótár (59 000 szócikk), rózsaszín oldalak (latin és görög kifejezések, idézetek, szólások, szállóigék), enciklopédikus szótár (28 000 tulajdonnév: híres ember, ország, tájegység, város, esemény bemutatása és leírása). Ezt követően találjuk az egyetemes történelmi kronológiát, nyelvtani összefoglaló táblázatokat, illusztrációkat (5000 kép, rajz, táblázat, fotó) és több mint 300 földrajzi és történelmi térképet, valamint új színes illusztrációs oldalakat. A függelékben további információkkal gyarapodhat a használó: a Francia Akadémia tagjai, Nobel-díjasok (1901–2007), Fields-díjasok (1936–2006), Goncourt-díjasok (1903–2007) és további irodalmi díjak és film-díjak nyertesei, az Európai Unió vezetői és tagállamainak államfői valamint miniszterelnökei, demográfiai adatok.

Körülbelül száz új szócikkkel gyarapodott az általános nyelvi szótár, pl. *aidant, e* – beteg vagy sérült emberrel foglalkozó személy (amely szócikk korábban már szerepelt ugyan, de kanadianizmusként); *aloe vera* – 1. gyógyító hatásáért termesztett növény; szobai dísnövény; 2. a növényből készült gyógyító hatású vagy kozmetikai szer. Új jelentésekkel bővülnek a szócikkek, új szóösszetételek épülnek be a nómenklatúrába, pl. *contrôle technique, crime d'honneur, démarreur à distance, étiquette électronique*. További frankofón szavak, jelentések és kifejezések kapnak helyet, mint a *brûlement* '1. égés/égető érzés; 2. tsz. gyomorégés (Québec)' vagy az *autogoal* '1. öngól; 2. átv. önmaga ellenében tesz'. Egy ilyen ajánlat visszautasítása az öngól. (Svájc)'. A híres emberek között megtaláljuk Eötvös Péter zeneszerzőt és Nancy Huston író, Erik Orsenna akadémikust, Laure Manaudou és Michael Phelps úszót, Tzvetan Todorov nyelvészt és Ségolène Royal politikus.

A 200. évfordulóra megjelent jubileumi kiadvány 2018-ban már 2048 oldal terjedelmű. E kiadás hű maradt Pierre Larousse eredeti elképzeléséhez, „*instruire tout le monde et sur toutes choses*” [mindenkit tanítani, mindent tanítani]. A *Petit Larousse* 2018 is követi a nyelv fejlődését, 150 új szóval bővül a nómenklatúra, új jelentések és kifejezések mutatják a francia nyelv dinamikáját és sokszínűségét, a civilizációs rész 50 új személyiséggel gazdagodik, az internetes felületen 80 000 szó és kiejtés, valamint 135 000 definíció található.

3. Claude és Paule Augé kiadóigazgatói-szerkesztői szerepe

Ismert, hogy Pierre-Augustin Boyer 1852-ben találkozott Pierre Larousse-szal, akivel közös kiadóházat nyitottak „Maison Larousse et Boyer” néven. Boyer (1821–1896) végzettségére nézve tanító és pedagógus volt, de kiadói pályára lépett, és sokáig a Larousse-kiadványok legnagyobb forgalmazója volt. 1869-ben azonban törés következett be a közös munkában. Boyer elhagyta Larousse-t, önállósodott, majd 1885-ben ismét egyesült a két kiadó Librairie Larousse néven.

Mivel sem Larousse-nak, sem pedig Boyer-nak nem volt gyermeke, így tehetséges unokaöccsök és unokahúgok vitték tovább a vállalkozást, akiket folyamatosan épített be a kiadó a szótári munkákba és a kiadóházzal kapcsolatos tevékenységekbe. Jules Hollier (1842–1909), Émile Moreau (1841–1919), Auguste Moreau (1844–1884), Paul Gillon (1853–1934), Georges Moreau (1853–1934) nevét fontos megemlíteni. Utóbbi, Georges Moreau, azonnal felfigyel Claude Augé tehetségére.

Claude Augé (1854–1924) szintén tanítóként és pedagógusként kezdte pályafutását, mielőtt a nyelv szeretete a lexikográfusi és kiadói munka felé irányította. A *Petit Larousse* első igazgatójaként és szerkesztőjeként minden évben megújította, frissítette a szótárt, Pierre Larousse elvei szerint. Nősülése révén került közeli kapcsolatba Pierre Larousse-szal (Pierre Larousse feleségének unokahúgát vette el). Claude Augé jó didaktikusként osztozott Larousse lelkesedésében, úgy gondolták, hogy a francia nyelv oktatásában óriási szerepe lesz a szótáruknak. Az évente megújuló szótár követte a Jules Ferry-féle iskola fejlődését és figyelt a célközönség növekvő igényeire (REY 2011: 128). A szótár töretlen népszerűségét látva nem tévedtek, az valóban a francia kultúra részévé vált, a francia családok elengedhetetlen „kincse” lett.

1920-tól Paul Augé (1881–1951) vette át a kiadói és szerkesztői teendőket apja nyomán haladva. A *Petit Larousse* enciklopédikus szótár jó kézben volt. Paul Augé teljes mértékben azonosult Pierre Larousse és édesapja szerkesztési és kiadói elveivel.

Nyolcvan évig vitte a család ezt a szép munkát, az 1986-os kiadványban szerepelt még családtag az igazgatók sorában, Claude Moreau, aki Georges Moreau unokája.

4. A *Petit Larousse illustré* borítójának jelmondata és logója

Az első kiadásban szereplő „*Je sème à tout vent*” [A világ négy tája felé szórom magjaimat] jelmondat és a hozzá tartozó, Émile-Auguste Reiber által megalkotott logó összeforrott a Larousse-szótárakkal: a hosszú hajú,

jobb profilból ábrázolt nőalak, amint a pitypangmagokat fűjja, a bőkezűség, a nagylelkűség, az optimizmus és a boldog élet jelképeként jelenik meg (PRUVOST 2004: 15). A magvetőt többen is megformálták: 1890-ben Eugène Grasset, 1955-től Jean Picard Le Doux, 2002-től a formatervező Yann Pennor's, 2005-ben pedig Christian Lacroix divattervező. Az ötlet Alain Rey szerint nagy valószínűséggel Claude Augétól származott (REY 2011: 129).

A magvető egyben a francia nyelv megtestesítője, aki terjeszti a francia nyelvet és kultúrát a világ tájai felé. Ez az allegorikus kép, a termékenység szimbóluma, több helyen és formában is megjelenik, így 1897 óta Oscar Roty egész alakos ábrázolásában az 50 centimes-os valamint az 1 és 2 frankos pénzérmén, továbbá számos bélyegen, a Francia Mezőgazdasági Minisztérium bronz plakettjén, sörösuvegécímkéjén, lottószelvényen. Az idők során a szálló pitypangmagok száma is változott: 7 db (1966, 2005, 2009), 20 db (1905, 1937) és 30 db pl. 2018-ban.

A *Petit Larousse* idézett jelmondata egyértelműen azt a célt szolgálja, hogy mindenki forduljon bizalommal ehhez a szótárhoz, aki nyelvi, helyesírási, kiejtési gondokkal küzd vagy szeretne utánanézni egy híres embernek, térképen ellenőrizni valamit. A kötetekben követhetjük a kultúra, a tudomány és a technika fejlődését: pl. a telefon Belltől napjaink mobilkészülékeiig, az autó 1905-ben és ma, az öltözékek régen és ma. Vegyünk egy egyszerű példát: az 1907-es kiadásban az *adolescent* 'kamasz' szócikk definíciója „14 és 25 év közti fiatal”, a 2018-as kiadásban „a gyermekkor és a felnőtté válás közti periódus”.

A didaktikus jelleg az első rész, a köznyelvi szótár minden betűjénél megjelenik. Iniciálé jelzi az új betűt, és kb. 30 apró rajz mutatja azokat a tárgyakat, amelyek az adott betűvel kezdődnek, a rajzok segítik a diákok és a felhasználót az adott szó megtalálásában: pl. **A**: *auto* 'autó', *âne* 'szamár', *arbre* 'fa', *autruche* 'strucc', *avion* 'repülő', *atlas* 'atlasz’.

5. A Larousse-mottó

Pierre Larousse mottója, amelyet első alkalommal a *Le Nouveau dictionnaire de la langue française* [A francia nyelv új szótára] (1856) első lapjain találunk, egyértelműen telitalálat. A híres mondat „*Un dictionnaire sans exemple est un squelette*” [egy szótár példa nélkül csak pusztá váz] Voltaire (1760) nyomán született: „*Un dictionnaire sans citations est un squelette*” [egy szótár idézetek nélkül csak pusztá váz].

6. A *Petit Larousse illustré* története

Minden évben átdolgozzák és rendszeresen komoly revízió alá vetik a szótárt. Történeti sorrendben a *Petit Larousse illustré* szempontjából a következő jelentős dátumokat emeljük ki:

1905. Megjelenik a *Petit Larousse illustré* első kiadása. A hagyomány szerint a kötet minden ősszel a következő évi dátummal jelenik meg a Librairie Larousse gondozásában. Az első kiadásban 5800 metszettel, 130 táblázattal és 120 térképpel. Fontos dolgok történnek ebben az évben Franciaországban. Elkezdődik Ferdinand Brunot *Histoire de la langue française des origines à 1900* [A francia nyelv története a kezdetektől 1900-ig] című 13 kötetes művének kiadása (Paris, Armand Colin). André Gide és Anatole France új regényt publikál. Megtörténik a francia egyház és állam szétválasztása.

1924. A *Nouveau Petit Larousse illustré* immár egész oldalas díszített oldalakkal és ábrákkal bővített kötet.

1935. A történelem fejezet teljes átalakuláson megy át, különös tekintettel az I. világháborús részre. Az enciklopédia jelentős mértékben bővül művészeti alkotások reprodukcióival.

1937. Akadémikusok neve, parlamenti szenátorok és képviselők neve kerül a kötet végére.

1948. Ismét teljes átalakuláson megy át a kiadvány. 12 000 új jelentés kerül bele a köznyelvi szótárba, és számos idejéltmult szó távozik; a tulajdonnevek közé 600 új egység kerül be, amelyek közül a legnagyobb gondot a II. világháborúval foglalkozó szócikkre fordították a szerzők.

1952. Ünnepi kiadás készül a kiadóház 100 éves fennállása alkalmából. A második, civilizációs rész nomenklatúrája teljesen megújul, és számos illusztrációval gazdagodik.

1956. Az immár 1791 oldalas szótár 70 000 szócikket, 4130 fekete-fehér illusztrációt, 150 térképet és 28 színes oldalt tartalmaz.

1959. 3000 szócikkal bővül a kötet és nagyobb méretben jelenik meg, több illusztrációval és fotóval.

1960. A Larousse-szótárak egyértelműen uralják a piacot. A szótár amúgy kezdettől fogva sikeres szakmai és kereskedelmi szempontból is.

1966. A Larousse név és védjegy a szótár szó szinonimája lesz. Már nem azt mondjuk, hogy „add ide a szótárt”, hanem „nézd meg a Larousse-ban”. A kötet belső borítóján megjelennek az országok zászlói.

1968. A teljesen megújuló és jelentős frissítésen áteső szótár az alap-, az alkalmazott és a társadalomtudományok szókinsére fektet nagy súlyt. Ettől kezdve más külsővel jelenik meg a szótár, a *Nouveau Petit Larousse*

jelentősen nagyobb, színesebb, és a szócikkek több kulturális információt tartalmaznak.

1973. Ismét *Petit Larousse illustré* címmel jelenik meg a kötet.

1981. A szerkesztők újragondolták, hogyan tudnának leginkább megfelelni a szótár eredeti céljainak. Mi a szótárral szemben a modern ember elvárása, aki pontos információkra vágyik a szavakat illetően és egyben enciklopédikus ismeretekre is szert kíván tenni. A kérdés az, hogyan tudná ez az egyedülálló szótár hűen tükrözni a francia nyelv minden változását és vetületét?

A fejlődő nyelvtudományok szakértőinek és a különböző tudományterületek képviselőinek bevonásával újjáalakult a kötet. Helyet kaptak további jelentésszűkítések és a különböző nyelvi szintek és stílusrétegek szavai. A kiejtés fonetikai átírása megjelent azoknál a szavaknál, ahol nehézséget észleltek, valamint további nyelvtani információkkal bővítették a szócikkeket.

A ragozási táblázatok, a participiumok egyeztetése, az összetett főnevek többes száma, a prefixumok és szuffixumok a kötet elején külön szerepelnek a könnyebb kezelhetőség kedvéért. A sok rajz, ábra, térkép és fotó segíti a felhasználót, a szemléltetés az eredeti didaktikai elvek szerint beépül a kötetbe, és minden esetben a könnyebb megértést szolgálja.

1989. Változik a tipográfia, és 6500 új szócikk jelenik meg.

1994. Megjelenik a *Magyar Larousse enciklopédikus szótár*, három kötetben, ami nem a francia *PLI* fordítása, hanem egy francia–magyar együttműködés eredménye, amit az *Értelmező kéziszótár* arányaihoz igazított az Akadémiai Kiadó.

1997. CD-ROM formában is megjelenik a *PLI*.

1998. A bővített kiadás jelentős méretekben tartalmaz immár a frankofóniával kapcsolatos szókincset és adatokat.

2000. A *Petit Larousse illustré* túllépi az 1 millió eladott példányt. Az ezredforduló új szavait már megtalálhatjuk benne: pl. *best-of*, *sénatrice*, ahogy az ismert új személyiségeket is, pl. Bernard Kouchner, Hélène Carrière d'Encausse.

2001. A *Petit Larousse illustré* függeléke egyetemes történelmi kronológiával bővül.

2004. Elkészül az ünnepi, 100. kötet, megújult formában.

2008. A szótár 87 000 szócikket (ebből 28 000 tulajdonnév), 150 000 definíciót és 5000 illusztrációt tartalmaz.

2011. Az új helyesírás szabályait beépítik a szerzők a szótárba.

2018. Ünnepi kiadás Pierre Larousse arcképével a 200. évforduló kapcsán. Interneten is elérhető a szótár, amely 80 000 szócikket és 135 000

definíciót tartalmaz, bőséges példaanyaggal. Számos neologizmus került a szótárba, pl. *infobésité* 'információéhség'; *souplex* 'kétszintes lakás, amelynek az alsó szintje a föld alatt van'; *ubérisation* 'új, versenyképebb gazdasági szektor'. Minden nehézséget okozó szó kiejtése fonetikai átírásban is olvasható és hangosan hallható. 9600 ige minden ragozási táblázata elérhető.

A kötet a kultúra minden ágával igyekszik lépést tartani, a leginkább fejlődő szókincsű területek ebben az évben a következők voltak: gasztronómia, francia ételspecialitások, környezetvédelem, gazdaság, informatika, társadalmi fejlődési tendenciák, hatalom, művészetek, jogi és adminisztratív kérdések, tudomány és fejlődés, orvostudomány. Nyelvi szempontból az átvitt értelmű szavak, a köznyelvi, bizalmas és regionális szavak, a frankofón szavak és kifejezések adták a legtöbb elemet. A jelentős személyiségek között Richard Ford író, Morgan Freeman színész, Nicola Karabatic kézilabdázó, Emanuel Ungaro divattervező nevét olvashatjuk. A térképek a különböző adathordozókon már három dimenzióban láthatók.

7. A szótár mai szemmel

Hogyan látják a mai nyelvészek² ezt a hatalmas karriert befutott szótárt? Jean Pruvost szerint „*La star des dictionnaires: le Petit Larousse illustré*” [A *PLI* sztár a szótárak világában].

Bernard Cerquiglini a névadóról a következőt mondja:³ „*Cette année Pierre Larousse a 200 ans, il est toujours aussi jeune.*” [Pierre Larousse idén lenne 200 éves, de még mindig nagyon fiatal]. A *PLI* pedig: „*Miroir d'une société en mouvement*” [Egy mozgásban lévő társadalom tükré].

8. A riválisok

A riválisok között elsősorban Émile Littré (1801–1881), az orvosi végzettséggel rendelkező filológus szótáríró, filozófus és akadémikus, tudós említendő, akit politikusi karrierje a szenátori rangig vitt. Lexikográfusként először egy etimológiai szótár kiadásában gondolkodott, végül is a *Dictionnaire de la langue française* [A francia nyelv szótára] tette híressé. Az első kiadás az Hachette Kiadó⁴ gondozásában 1863–1872 között jelent meg. A *Littré* normatív referenciaszótár.

²www.lagardere.com/fichiers/fckeditor/File/Presse/Communique_presse/Livres/Dossier_PressePLI_2018.pdf (Letöltés: 2017.11.20.).

³ *Ibidem*.

⁴ Christophe Hachette, aki ekkor már neves kiadó, osztálytársa volt Émile Littrének.

Az 1960-as években az egyetlen igazi ellenfél Aristide Quillet (1880–1955), aki enciklopédikus szótárakat ad ki⁵, az utolsó *Dictionnaire encyclopédique Quillet* [Quillet enciklopédikus szótár] 1990-ben jelent meg.

Az 1967-es év jelentős eseménye a *Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* [Petit Robert. A francia nyelv alfabetikus és analogikus szótára] megjelenése Alain Rey és Josette Rey-Debove szerkesztésében. A születésének 50. évfordulóját 2017-ben ünneplő *Petit Robert* ma is a francia nyelv legnépszerűbb egykötetes értelmező szótára (BÁRDOSI 2017a: 17).

A *Dictionnaire Hachette encyclopédique* [Enciklopédikus Hachette-szótár] hasonló formátumú, szintén didaktikus szótár. 125 000 definíció, 20 000 tulajdonnév, 3000 illusztráció található benne, a köznyelvi szókincs és a tulajdonnevek ábécésorrendben, egymástól nem elkülönítve, azaz vegyesen találhatóak. 2028 számozott oldalt tartalmaz a 2000. évben kiadott kötet, és a színes kék oldalakat (36 oldal), amelyek a következőket tartalmazzák: új szavak (vagy új jelentés, vagy új kifejezés/állandósult szó szerkezet) az élő francia nyelvből (440 példa), anglicizmusok, levelezési szabályok, igeragozás, igevégződések, igeidő-egyeztetés, igemódok és -idők és térképek.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a Pierre Larousse és követői szellemiségéhez megjelenése óta hű *Petit Larousse illustré* mind a mai napig sikerrel szórja a tudás magjait a világ négy égtája felé.

Irodalom

- BÁRDOSI Vilmos (2017a) „Egy szótár, ami nélkül túl kockázatos lenne élni”: 50 éves a „Petit Robert”, a modern egykötetes francia értelmező szótár. *Magyar Nyelvőr* 141/1 (2017): 10–19.
- BÁRDOSI Vilmos (2017b) „Je sème à tout vent”: Pierre Larousse (1817–1874). *Magyar Nyelv* 113/1 (2017): 87–95.
- Le petit Larousse illustré* (2009) Aux lecteurs. Paris, Larousse.
- Nouveau petit Larousse illustré* (1937) Aux lecteurs. Paris, Larousse.
- Petit Larousse*. (1966) Aux lecteurs. Paris, Larousse.
- PRUVOST, Jean (2004) *La Dent-de-lion, la semeuse et le Petit Larousse*. Paris, Larousse.
- REY, Alain (2011) *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Paris, Plon.

⁵ A megjelenés dátuma : 1934, 1962, 1968, 1976, 1984, 1990.

Internetes hivatkozások

<http://dictionnaire1905.u-cergy.fr/> (Letöltés: 2017.12.01.)

www.lagardere.com/fichiers/fckeditor/File/Presse/Communique_presse/Livres/Dossier_PressePLI_2018.pdf (Letöltés: 2017.11.20.)

www.larousse.fr/encyclopedie/personnage/Pierre_Larousse/128889 (Letöltés: 2017.11.20.)

Le Petit Larousse illustré

Le Petit Larousse illustré, *ce dictionnaire encyclopédique est né en 1905. Dans cet article nous suivons les étapes importantes de son évolution, de la naissance au millésime 2018. « Le Petit Larousse illustré fait aujourd'hui partie de nos mythologies, à la fois lieu de mémoire, témoin engagé des mutations et miroir d'une modernité qui se construit d'un millésime à l'autre. »* (Pruvost 2004). Tout est dit dans cette phrase de Jean Pruvost que nous trouvons à la quatrième page de couverture de son ouvrage consacré au Petit Larousse illustré et à l'activité de Pierre Larousse : l'amour et l'engagement des Français envers leur dictionnaire ; Larousse, symbole de l'appartenance au patrimoine français ; un dictionnaire de mots et de choses, référence linguistique et culturel qui suit l'évolution de la langue et de la société d'année en année depuis sa création.

1. *Larousse et les dictionnaires sémasiologiques. C'est aussi l'histoire de Pierre Larousse, enfant heureux de Toucy qui dévore les livres, qui fait ses études à l'École Normale de Versailles pour devenir instituteur, directeur d'école, auteur de manuels scolaires, linguiste, lexicographe et éditeur, grand amoureux et connaisseur de la langue française. Fils de la Révolution, il défend les droits de l'homme, lutte pour l'égalité dans l'enseignement, c'est l'encyclopédiste qui suit le progrès technique et plaide pour l'enrichissement des connaissances.*

L'an 1852 marque la date de la fondation de la Librairie Larousse et Boyer et le départ (1889), le Nouveau Larousse illustré (1898–1904) ou le Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle en 17 volumes qui voit le jour à partir de 1866, d'abord sous forme de fascicules. Les rencontres avec ses homologues pédagogues tels Pierre-Augustin Boyer et Claude Augé seront déterminantes pour le travail de Pierre Larousse. Boyer avait la tâche de commercialiser les dictionnaires, tandis qu'Augé, premier directeur du Petit Larousse a accompli des travaux lexicographiques importants.

2. *La naissance du Petit Larousse illustré, source inépuisable des connaissances. Claude Augé suivra les traces ainsi que la mentalité de Pierre Larousse et restera fidèle à ses principes : continuer le travail de Diderot et de d'Alembert, l'esprit des Lumières, avec la conception d'un dictionnaire encyclopédique : « on l'on trouvera, chacune à son ordre alphabétique, toutes les connaissances qui*

enrichissent aujourd'hui l'esprit humain »⁶, et qui s'adressera non pas à une élite, mais à tous, de façon à « instruire tout le monde et sur toutes choses »⁷. Le Nouveau Larousse illustré servira de base à la conception du Petit Larousse dont la couverture (pour la première édition en 1905) sera le travail d'Eugène Grasset. « La version électronique du Petit Larousse illustré de 1905 contient la partie "langue française" du dictionnaire. Elle comporte (comme la version papier) 44 819 entrées et 2343 illustrations (reproductions des gravures du dictionnaire papier) »⁸.

3. *Concepteurs, auteurs.* Inspiré en grande partie par la conception de Claude Augé, son premier directeur, le Petit Larousse réunit depuis le début en un seul volume les noms communs (première partie) et les noms propres (deuxième partie), séparées par les 'pages roses' qui regroupent des expressions latines et grecques, comme des citations d'auteurs. Au fur et à mesure, suivant l'évolution du lexique et de la société, les auteurs y ajoutent des suppléments en fin de volume : le nom des Immortels, les drapeaux de tous les pays du monde, un atlas géographique, une chronologie universelle, des tableaux de conjugaison et des planches didactiques en couleur.

4. La devise et le logo du Petit Larousse illustré sont dus (influencés probablement aussi par Claude Augé) à Émile-Auguste Reiber, architecte et décorateur français (1826–1893). « Je sème à tout vent » incarne la semeuse, symbole de la France et l'idée d'une graine, la formation par instruction.

5. L'épigraphe comme l'idée que Pierre Larousse suit tout au long de son activité dictionnaire et méthodique est la suivante : « Un dictionnaire sans exemple est un squelette ». C'est la citation de Voltaire (1760) qui a été déformée, selon qui « Un dictionnaire sans citations est un squelette ».

6. L'histoire du Petit Larousse illustré. Le chemin parcouru du dictionnaire à travers les âges pour arriver à l'édition 2018, avec 80 000 mots de la langue française (définitions, informations grammaticales, exemples, locutions), 135 000 définitions, 34 000 expressions, sonorisation de tous les mots difficiles, 9600 verbes conjugués, accessible en version Internet également. Nous avons essayé de réunir les dates et les étapes marquant les nouveautés linguistiques, civilisationnelles et éditoriales de l'ouvrage.

7. Le jugement des linguistes d'aujourd'hui est très positif concernant le Petit Larousse illustré.

8. Un rappel des ouvrages rivaux de lexicographes tels Émile Littré, Aristide Quillet, Paul Robert et Louis-Christophe Hachette complète l'étude avant la conclusion finale : fidèle à sa mission, le Petit Larousse illustré continue à semer les grains du savoir.

⁶ www.larousse.fr/encyclopedie/personnage/Pierre_Larousse/128889 (Letöltés: 2017.11.20.).

⁷ *Ibidem.*

⁸ <http://dictionnaire1905.u-cergy.fr/> (Letöltés: 2017.12.01.).

A NYELVVEL ÉS A NYELVHASZNÁLATTAL KAPCSOLATOS SZAVAK RENDSZERE A MAI FRANCIÁBAN ÉS MEGJELENÉSÜK A *PETIT ROBERT*-BEN

KISS SÁNDOR

egyetemi docens, DE BTK Francia Tanszék

1. Célkitűzés

Az alábbi megjegyzésekkel kettős célt követünk. Egyrészt választ keresünk arra a kérdésre, hogy a vizsgált értelmező szótár, a *Petit Robert* – pontosabban annak 1990-es, az 1967-es eredeti kiadáshoz képest enyhén módosult változata – hogyan tükrözi a francia lexikológiai rendszer egy szeletét, kibontakozik-e belőle, amit a kiválasztott együttesben nyelvhasználóként és nyelvleíróként sajtószervezőnek érzünk. A bemutatásra kiszemelt lexikai halmaz „metanyelvi” jellegű, olyan szavak alkotják, amelyek a nyelvre, annak alkotórészeire és a nyelvi tevékenységre vonatkoznak, és ebből adódik a második célkitűzés: megvilágítani – legalább nagy vonalakban –, hogy a szótári tájékoztatás mennyire áll összhangban a nyelvészet mai fogalomrendszerével, vagyis a szótár használója mennyiben kap felvilágosítást egy nagy hagyományú, ugyanakkor szemléletében folytonosan megújuló tudomány mindennapi gondolkodásban hasznosítható eredményeiről. E két szempontot vesszük tehát figyelembe, amikor a továbbiakban röviden jellemezzük a szótári építményt a meghatározások, a megadott jelentések és csoportosításuk, a szemléltető példák és a szócikkek közötti utalások tekintetében. Ez utóbbiak esetleg mellékesnek látszanak, ám éppen ezek teszik lehetővé, hogy a szótárhasználó saját képzetársításait ellenőrizze, miközben az utalások új asszociációkat is gerjesztenek.

A nyelvről és használatáról jóval gyakrabban ejtünk szót, mint gondolnánk, és mindennapi beszédünkbe igen sok olyan lexikai elemet fűzünk bele, amelyek valamilyen módon a nyelvi tevékenységgel kapcsolatosak. Ehhez az emlékezetben egy gazdag és differenciált készlet áll rendelkezésre, amelyből itt – a francia nyelv vonatkozásában, de nem feledve a magyarral történő összevetés érdekes lehetőségeit – három jelentéskört szeretnénk számba venni.

Először néhány olyan szót említünk, amelyek megnevezik a nyelvet mint a nyelvközösség kollektív emlékezetében őrzött, a kommunikációt és a gondolkodást lehetségessé tevő eszközt.

Ezután rátérünk azokra az alapegységekre, amelyek az eszköz használata során létrejövő, konkrétan megközelíthető objektumokat felépítik.

Végül néhány megjegyzést teszünk magának a nyelvi eszköznek a használatáról, valamint ennek az eszközhasználatnak a változatairól, amelyek megfelelhetnek különböző kommunikációs helyzeteknek vagy eltérő magatartásformáknak.

2. Nyelvvél és nyelvhasználattal kapcsolatos francia lexémák: három jelentéskör

2.1. Az emlékezetben őrzött eszköz

Egy elterjedt, de korántsem egyetemes metonímiával a közlés és gondolkodás valamilyen közösségi emlékezetben őrzött eszközét franciául ugyanúgy nevezik, mint a tagolt beszéd fiziológiáját alapvetően meghatározó szervet: *langue* (tehát 'nyelv' mindkét értelemben, de vö. német *Zunge* ~ *Sprache*, angol *tongue* ~ *language*; *Zunge* és *tongue* használatosak ugyan metonimikus értelemben, de nem váltak a nyelvi képességek és megvalósulásuk alapvető elnevezésévé). Mármost a *langue*-ről adott meghatározásában a *Petit Robert* kiemeli, hogy az közös egy 'társadalmi csoport' (*groupe social*), vagyis 'nyelvi közösség' (*communauté linguistique*) számára, ugyanakkor a meghatározásba bevonja az ember nyelvi képességére és a nyelvi jelenségekre általánosságban utaló terminust, a *langage*-t (*langue* első értelme: *langage commun à un groupe social*), valamint a nyelvi képesség beszédben történő megvalósulását (*langue* második értelme: *système d'expression potentiel opposé au discours, à la parole qui en est l'utilisation momentanée* 'lehetőség szerinti kifejezőrendszer, szemben a beszéddel, amely ennek pillanatnyi felhasználása'). Így a vizsgált szócikk pontosan ragadja meg azt a „mikroszisztémát”, amelybe a *langue* lexéma beletartozik, hiszen ennek jelentése egyrészt adott közösség által használt eszköz, amely megvalósít egy képességet, másrészt lehetőség, amely maga is megvalósításra vár. E ponton tehát a szótár bemutatja a *langue* és *langage* terminusok francia nyelvben kialakult alapvető kettősségét, ugyanakkor egy szóhasználatot szemléltető példamondatban felidézi a tájékozottabb olvasók számára (a forrás említése nélkül, nem szöveg szerinti idézet formájában) Saussure fejtegetését: *Langue et parole forment le langage*. A magyar Saussure-fordítás szellemében azt mondhatnánk, hogy 'a nyelv és a beszéd együttesen alkotják a nyelvezetet', tudjuk azonban, hogy a 'nyelvezet' itt szakszó, amelyet ép-

pen a Saussure-fordítás terjesztett el, *langue* és *langage* megkülönböztetése céljából; *langage* itt a nyelvi jelenségek összességére vonatkozik.¹ A nyelv különböző aspektusainak tudományos megközelítésére a *langue* szócikkben utalást találunk a *code* 'kód' és *système* 'rendszer' szócikkekre, valamint a *langue* szó 'nyelvhasználati mód' azaz 'stílus' jelentésére (utalással a *style* szócikkre).

A *langue* fenti meghatározásából adódóan a *langage* szócikknek számot kell adnia arról, hogy miben áll az ember nyelvi képessége, és hogyan jelennek meg konkrét megnyilvánulásai. A *langage* elsőként megadott jelentése megfelelő tömörséggel válaszol erre a kérdésre: egyrészt a gondolat kifejezését és az emberek közötti kommunikációt célzó működésről van szó (*fonction d'expression de la pensée et de communication entre les hommes*), ahol a 'valamit célzó működés' pontosan megfelel a szótárban a *fonction* szó egyik meghatározásának, másrészt arról, hogy ez a működés (valójában működési lehetőség) hogyan válik érzékelhető valósággá. A *langage* első jelentésének leírása tehát így folytatódik: [*fonction*] *mise en œuvre au moyen d'un système de signes vocaux (parole) et éventuellement graphiques (écriture) qui constitue une langue*, azaz a szóban forgó működés 'hangzó és esetleg leírt jelek (beszéd és írás) rendszere, tehát valamely nyelv révén valósul meg'. A *langage*-nak ez a meghatározása összhangban van a *langue* címszó alatt olvasottakkal, miközben kapcsolódik a saussure-i gondolatrendszerhez is, amelyet a *langage* egy további meghatározása világosan fel is idéz: az „absztrakt rendszerként” létező „nyelvnek” és „megvalósulásainak” együtteséről van szó (*ensemble de la langue [système abstrait] et de la parole [réalisations]*). Mivel a *langue* ~ *langage* oppozíció belül ez utóbbi terminus az általánosabb – jelölheti együttesen a nyelvi működést és annak alapjait –, nem meglepő, hogy átvitt értelemben is használatos (*langage chiffré* 'rejtjeles nyelv', *langage gestuel* 'gesztusnyelv'), és módozatok jelölésére is alkalmas (*tenir un certain langage* 'valamilyen nyelv[ezet]et használni').

¹ Az emlékezetben őrzött nyelvi eszköz és a beszéd megkülönböztetésére, valamint összetartozására idézzük a következő megfogalmazást: „Le langage a un côté individuel et un côté social, et l'on ne peut concevoir l'un sans l'autre” (SAUSSURE 1972: 24). B. Lőrinczy Éva fordításában: „A nyelvezetnek van egyéni és társadalmi oldala, és az egyik nem képzelhető el a másik nélkül” (SAUSSURE 1997: 39). *Langage*, *langue* és *parole* megkülönböztetésének legvilágosabb megfogalmazása Saussure kéziratos hagyatékában olvasható, l. Tullio de Mauro kommentárját, SAUSSURE 1972: 419 és SAUSSURE 1997: 270.

A *langue* és *langage* szócikkek benső logikájából adódik, hogy szükséges megnevezni a nyelvi tevékenységet és annak észlelhető eredményét. A fent idézett meghatározásokból az derül ki, hogy a tevékenység és az eredmény – „statikus” formában, tehát főnévvel megragadva – ugyanazon szavakkal jelölhetők: alapvetően két olyan lexémával, amelyek a *langue* szócikk szerint szinonimák. Ezek a *parole* és a *discours*. Mindkét szót fordíthatjuk ’beszéd’-ként, amely szintén kettős jelentésű (’beszélés’ / ’amit valaki mond’) – a poliszémia természetesen a nyelvi ökonómia elvéből következik. Ebből az elvből adódik a *parole* elemnek egy további poliszémiája is: nem csupán ’beszéd’-et jelent, hanem ’(ki-mondott) szó’-t is, tehát nem csupán a *parler* ’beszélni’ ige főnévi megfelelője, hanem a tevékenység eredményéből kielemezhető (értelmes) alapegység neve is. Ezt a kettősséget a szótár névelők alkalmazásával teszi világossá: a határozatlan névelő (*une parole, des paroles*) a ’tagolt beszéd elemé’-t jellemzi (*élément simple du langage articulé*), míg a határozott névelő (*la parole*) a ’gondolat szóbeli kifejezésé’-re utal. A poliszémia természetesen tovább részletezhető, hiszen a *parole* ’képesség’ is: nem az ember nyelvi képessége általában, mint a *langage*, hanem a beszéd képessége, pl. az *apprentissage de la parole* (’a beszéd elsajátítása’) kifejezésben; ezért lehet a *parole* magának a nyelvi képességnek a megvalósítója a Saussure által kiaknázott értelemben (*l’usage que fait un individu du langage* ’a nyelvi képesség egyéni felhasználása’).

Pontosítanunk kell a *parole* és *discours* fentebb említett szinonímiáját. Ellentétben a *parole*-lal, a *discours* eredetileg nem kötődik ’beszélni’ jelentésű igéhez; latinból kölcsönzött, ún. tudós szó, amelynek ’nyelvi megnyilvánulás’ jelentése elsősorban ’nyilvánosan elmondott beszéd’ értelemben specializálódott. A ’hangzó beszéd’, ’megformált beszéd’, ’értekezés’ (vö. DESCARTES: *Discours de la méthode* = *Értekezés a módszeről*) jelentések ismertetése után tér rá a *Petit Robert* a ’gondolat verbális kifejezése’ (*expression verbale de la pensée*) és ’nyelvi képesség gyakorlatba ültetése/megvalósítása’ (*exercice de la faculté du langage*) jelentésekre, és e jelentésekben tekinti a *discours*-t a *parole* szinonimájának. Mármint ami a nyelvi képesség gyakorlati megvalósítását illeti, némileg homályban marad, mennyiben alkalmazható a *discours* a nyelvi tevékenységre, és mennyiben csak az eredményére; ha mi itt (l. fentebb) nem zártuk ki a ’beszélés’ jelentést, az annak figyelembevételével történt, hogy az utóbbi évtizedek nyelvészeti szakirodalmában a *discours* mint szakkifejezés többé-kevésbé a saussure-i hagyományban meghonosodott *parole* helyébe lépett, és az elemzők különböző „diskurzusokat” említenek, amelyek révén a beszélők a nyelvet megvalósítják. Mindamellet a

discours világosan jelöli a nyelvi tevékenység eredményét: *tout énoncé linguistique observable (phrase et suite de phrases prononcées; texte écrit)* 'minden észlelhető nyelvi nyilatkozat (kiejtett mondat és mondat-sor; írott szöveg).² Jegyezzük itt meg, hogy az *énoncé* terminus a modern francia nyelvészetben nagyjából 'nyelvi nyilatkozat' jelentésben honosodott meg, elsősorban Émile Benveniste munkái nyomán, aki külön tanulmányt szentelt a nyelvi nyilatkozat létrehozásának (*énonciation*, vö. elsősorban Benveniste 1970/1974, egy először 1970-ben közölt tanulmányban).

A *discours* meghatározása említi és áttekintésünkben előlegezi a *texte* lexémát, ill. a 'szöveg' fogalmát. Mint a neki szentelt szócikkből kitűnik, a *Petit Robert* ezt a lexémát egyértelműen az írott nyelvhez kapcsolja: szövegen értjük 'azon kifejezéseket/mondatokat, amelyek együtt valamilyen írást vagy művet alkotnak' (*les termes, les phrases qui constituent un écrit ou une œuvre*). A szótár itt joggal hivatkozik a francia iskolai gyakorlatból ismert *explication de textes* elnevezésű feladatra, amely nem egyszerűen 'szövegmagyarázat', hanem irodalmi művek vagy művészletek hagyományos szabályok szerinti elemzését jelenti. Véleményünk szerint itt lehetett volna utalni arra a megkülönböztetésre, amely a mai nyelvtudományban viszonylag világosan kirajzolódik *texte* és *discours* között abban az értelemben, hogy a *texte* határolt, a *discours*-nak pedig, amennyiben nagyjából egy jelentésű a *parole*-l, nem kell kijelölnünk a határait. Ugyanakkor elvileg nem indokolt a 'szöveg' fogalmát az írásbeliségre szűkíteni: az utóbbi évtizedek nyelvtudományában fontos helyet elfoglaló szövegnyelvészet a szóbeli megnyilvánulások vizsgálatában is illetékes, még akkor is, ha – ismert okokból – elemzéseinek tárgya elsősorban az írásbeliség.

A fentiekben olyan szóelemeket vizsgáltunk, amelyek megnevezik a nyelvet mint az emlékezetben őrzött eszközt, valamint észlelhető megvalósulásának legalapvetőbb tényezőit. Megállapíthattuk, hogy az elemzett diszkrét és jelentésükben jól körülhatárolható elemek – *langue*, *langage*,

² Ami a 'gondolat verbális kifejezését' illeti, az *expression verbale de la pensée* meghatározás a *parole* és a *discours* szócikkekben egyaránt szerepel, azonban a „materiális” kifejezést illetően, a klasszikus grammatikai hagyomány a *discours* mellett döntött, ezért hívják a „szófajokat” vagy „beszédrészeket”, mint a szótár is megjegyzi, *parties du discours*-nak. Mint láttuk, a *langue* meghatározásában *parole* és *discours* felcserélhető kifejezéseként szerepelnek. RIEGEL–PELLAT–RIOUL mértékadó leíró nyelvtanában a *langue*-gal szembenálló, megvalósulást jelentő terminus egyértelműen a *discours* (vö. 2009: 2).

parole, discours és texte – számos részleges szinonímiát mutatnak, amelyeket a *Petit Robert* pontos összehasonlításokkal és a képzettársítások hálózatának gondos bemutatásával követ végig.

2.2. Alapegységek

A beszéd és a szöveg fogalma elvezet a nyelvi megnyilvánulásokat felépítő egységek kérdéseihez és így a nyelv szerkezetének bizonyos aspektusaihoz. Ehhez a jelentéskörhöz részben mindennapi szavak tartoznak, részben azonban olyanok, amelyek a nyelvre vonatkozó reflexió és a nyelvléírás során kristályosodtak ki, és a megszokott kommunikációban nem szereplő szakszavak maradtak. A nyelvhasználók intuitív benyomása alapján a beszédben több-kevesebb biztonsággal elkülöníthetők a közlésnek egyes lezárt darabjai, amelyekhez valamiféle teljesség képze té társul; a *mondat*-nak ez az elképzelése, amely szabályozza az írott szöveget, sok ponton ellenáll ugyan a pontos meghatározásnak, de ideális formájában a nyelvtudomány elfogadta: a mondat a legmagasabb szintű keret, amelyen belül még minden nyelvtani viszony értelmezhető. A mondatnak tulajdonított szemantikai teljesség nyilvánvalóan ezen a hierarchikus felépített grammatikai viszonyrendszeren nyugszik. A *Petit Robert* meghatározásában a szemantikai elvből indul ki: *tout assemblage d'éléments linguistiques capable de représenter pour l'auditeur l'énoncé complet d'une idée conçue par le sujet parlant* 'nyelvi elemek minden olyan összekapcsolódása, amellyel egy beszélő képes valamely gondolatát a hallgató számára teljes megfogalmazás formájában ábrázolni'. E meghatározást követően kerül sor néhány olyan megállapításra és említésre (állítmány, alany), amelyek a mondat logikai-grammatikai felépítésére utalnak.³ A francia grammatikai terminológiának egy sajátos vonása magyarázza, hogy a mondat szerkezetre nézve további információkat a *proposition* szócikkben találunk. Ennek a poliszém szónak (jelentése nem tudományos nyelvhasználatban 'ajánlat, javaslat') számos egyéb nyelvben szintén 'mondat' a megfelelője, azonban 'egyszerű mondat', 'összetett mondat tagmondata' értelemben: *unité psychologique et syntaxique (réduite parfois à un seul mot) qui constitue à elle seule une phrase simple ou qui entre comme élément dans la formation d'une phrase complexe* ('pszichológiai és szintaktikai egység, amely [olykor egyetlen szóra zsugorodva] önmagában alkot egyszerű mondatot, vagy egy összetett mondat

³ Valószínűleg túlságosan technikainak tartják és ezért mellözik a szótár szerkesztői az ún. kommunikatív perspektívára utaló *thème* 'téma' és *propos* (vagy *rhème*) 'réma' szavak nyelvészeti értelmezését.

elemét képezi'). A *Petit Robert* adatai szerint 'mondat' jelentésben a *phrase* a XVIII. századtól, a *proposition* pedig már a XVII. század óta használatos; ez utóbbi akkor már nem csupán grammatikai, hanem logikai szakszó is volt, 'ítélet' értelemben, ami magyarázza tudományos és iskolai sikerét.⁴

A nyelvi közlés egységeinek vizsgálata során a szó-hoz érkezünk; a különböző nyelvekben talán a 'szó' jelentésű lexémát használják leggyakrabban azok közül, amelyek a beszédet és az írást felépítő elemeket jelölik. Mint a mondatnál alacsonyabb szintű egység, a szó két irányból közelíthető meg: egyrészt alkotórésze a mondatnak, másrészt hangsorként elemezhető. Szótárunk *mot* szócikkében ez a kettősség jól kirajzolódik (figyelembe kell vennünk, hogy – mint fentebb láttuk – a franciában külön elem jelölheti a 'kimondott szó'-t, ez a *parler* 'beszélni' igével etimológiai rokonságot tartó *parole*, a *mot* azonban általánosabb, kevésbé korlátozott jelentésű). A két említett megközelítést alkalmazva a *Petit Robert* először a szó alkotórészeire tér ki, amelyeknek kapcsolata a szónak értelmet ad, de már ebben az első meghatározásban célzás történik arra, hogy a meghatározandó entitás valamilyen alapegység: *chacun des sons ou groupes de sons correspondant à un sens, entre lesquels se distribue le langage* ('hang vagy hangcsoport, amely valamilyen jelentést hordoz, egyben a nyelvi együttes elemeinek eloszlását valósítja meg'). A szó mint mondatalkotó egy következő meghatározásban jelenik meg (ezt tekinti a szótár kifejezetten nyelvészeti meghatározásnak): *forme libre douée de sens qui entre dans la production de la phrase* ('jelentéssel bíró szabad forma, amelynek szerepe van a mondat létrehozásában'). Ez a második meghatározás is csak célzásszerűen utal a szó alapegység voltára, ami természetesen arra vezethető vissza, hogy a szó tudományos meghatározása ugyanúgy nehézségekbe ütközik, mint a mondaté – a mindennapi érintkezésben ez persze nem szokott zavart okozni. Mindamellet a nyelvtudomány oldaláról szemlélve a *mot* meghatározása akkor lesz kielégítő, ha a *morphème* szócikkkel együtt olvassuk, ez utóbbi ugyanis világosan meghatározza a *morfémá*-t mint 'jelentéssel bíró minimális formát, amely vagy szabad, vagy másik formához kapcsolódik' (*forme minimum douée*

⁴ A *Petit Robert* példatárának kiegészítésére itt felidézhetjük a racionalista filozófia jegyében fogant *Port-Royal-i nyelvtant* (1660), amely a *proposition* szót a logikából kiindulva vezeti be a grammatikába: a gondolatok összehasonlításából adódik az állítás és a tagadás, vagyis az ítélet; ezt az ítéletet propozíciónak is nevezik, és szükségképpen két tagból (alanyból és állítmányból) áll („Ce jugement s'appelle aussi proposition, et il est aisé de voir qu'elle doit avoir deux termes” (ARNAULD–LANCELOT 1980: 182). Vö. még KISS 1987: 39.

de sens qui est libre ou liée à une autre forme). Így közvetve megtudjuk, hogy a szó a minimális szabad morféma, és arra is fény derül, hogy a jelölő és jelölt viszonya, amelyről alább még szólunk, nem csupán a szó szintjén vizsgálható. A szótárkészítők nyelvészeti tájékozottságára vall a *monème* szócikk szerepeltetése; ezt az Henri Frei által javasolt szakszót André Martinet terjesztette el a francia terminológiában a *morphème* helyett (vö. MARTINET 1980: 16), és a szótár megemlékezik erről egy Martinet-idézet formájában, amelyből kiderül, hogy a „monéma” minimális jelként értendő, jelölő és jelölt oldallal. A *mot* szócikk egyébként számos utalás révén sok elágazást kínál a lexikológia és a stilisztika irányában, és a szófajok (*classes de mots*) felsorolását is megtaláljuk itt, akárcsak – más elnevezéssel – a *discours* szócikkben (*parties du discours* ’beszédrészek’).

A nyelvi egységek vizsgálatának lezárásához említsünk egy fogalmat, amelyet szintén Martinet nyomán használnak a francia szakirodalomban, és amelyet a *Petit Robert* is felvesz az *articulation* ’tagolás’ szócikk nyelvészeti jelentésének magyarázatánál: ez ’a beszéd kettős tagolása’, *la double articulation du langage*, vagyis a nyelvi nyilatkozatoknak az a tulajdonsága, hogy egy első feldarabolás nyomán jelentéssel bíró egységeket – tehát morfémákat/monémákat – szolgáltatnak, amelyek viszont egy második tagolás során fonémák soraként jelennek meg. Szótárunknak tehát a *phonème*-et is szerepeltetnie kell a szócikkek között; már túlhaladott ’beszédhang’ jelentése mellett megtaláljuk funkcionális értelmezését: *unité distinctive de l’expression phonique* ’a hangbeli kifejezés megkülönböztető szerepű egysége’. A nyelvi egységek jellemzése mellé külön szócikkekben pontos meghatározást kapunk azokról a nyelvészeti tudományágakról, amelyek viselkedésüket leírják; az elnevezések közül a *phonologie* bizonyosan nem lépi túl a nyelvészeti terminológia határait, azonban a *morphologie* szélesebb körben használatos (pl. a biológiában), míg a *syntaxe* – nem feltétlenül technikai értelemben – a nyelvről gondolkodó írók számára is értékes terminus, mint a *Petit Robert* irodalmi idézetei bizonyítják.

2.3. Eszközhasználat és változatai

A nyelvet és működését megragadó szóelemek rendszere tehát meggyőző módon bontakozik ki a vizsgált szótárból; ezen a ponton azonban át kell térnünk egy olyan specifikus kérdéskörre, amely a nyelvi eszköz használatából adódik. Természetesen az eddig áttekintett szóelemek jelentése is implikálja a nyelvhasználat valamilyen oldalát, sőt ezeket a jelentéseket

csak a konkrét használatból kiindulva lehet megérteni. Mégis számításba kell itt vennünk két további tényezőt.

Ha a fenti elemzésben kizárólag főneveket vettünk figyelembe, annak az az oka, hogy a nyelv lényege, működése és alkotórészei egy olyan fogalmi hálózattal írhatók le, amelynek egymásra utaló elemeit statikusan fogjuk fel, lexikai megfelelője pedig főnévi hálózat. Itt merül fel egy első, sajátosan a nyelvhasználattal összefüggő kérdés: a kommunikáció résztvevői a nyelvi tevékenységet közvetlenül jellemzik a mondatokban szereplő igei állítmányokkal, és a 'beszéd'-re vonatkozó igei szókincs az egyes nyelvekben sokféleképpen eltérhet ugyanezen jelentéskör főnévi szókincsétől. Így a franciában a tárgyalt szemantikai mező két alapigéje közül az egyik, *parler* 'beszélni' etimológiai – és még ma is bizonyos hangalakbeli – rokonságot tart a *parole* szóval, a másik viszont, *dire* 'mondani' a saját származékaitól eltekintve nem kapcsolódik alapvető főnévi elemhez. Mármost ami a két ige jelentéstartalmát illeti, a *parler* szócikkben a szótár két egymást követő meghatározásban tünteti fel a beszédtevékenység két oldalát, amelyek természetesen a jelhasználat két oldalát idézik: 'beszélni' egyrészt annyi, mint 'tagolva kiejteni egy természetes nyelv hangjait' (*articuler les sons d'une langue naturelle*), jelentése azonban másrészt 'kifejezni magunkat e hangok segítségével' (*s'exprimer à l'aide de ces sons*). A két meghatározás természetesen összetartozik; mindamellert az ige használatát szemléltető példák előterbe állíthatják az egyik vagy a másik oldalt: *enfant qui apprend à parler* 'beszélni tanuló gyerek' ~ *parler en français* 'franciául beszélni (= az önkifejezésre a francia nyelvet alkalmazni)'. Ezen a ponton azonban a nyelv (voltaképpen a metanyelv) bevezet egy 'általánosan megjelölt tárgy ~ pontosan megjelölt tárgy' megkülönböztetést, a *parler* és a *dire* igék szembenállása révén, hiszen a *parler* tárgyi (a franciában indirekt tárgyi) bővítménye mintegy „témamegjelölés” (*parler d'une chose* 'beszélni egy dologról'), míg a *dire* tárgyi bővítménye maga az idézett nyelvi kifejezés (*dire oui* 'igent mondani') vagy annak absztrakt összefoglalása (*dire ses projets* 'elmondani a terveit'). Természetesen ez az összefoglalás maga is történhet metanyelvi módon: *dire un mot* 'kimondani egy szót' – ezzel a példával szemlélteti a szótár a *dire* elsőként megadott meghatározását (*émettre [les sons d'un langage]* 'kibocsátani/hallatni egy nyelv szavait'), míg a második meghatározás vonatkozik a „szóbeli kinyilvánításra” (*exprimer, communiquer [la pensée, les sentiments, les intentions] par la parole* 'kifejezni, közölni [gondolatot, érzelmeket, szándékokat] a beszéd révén'). Jegyezzük meg, hogy a nyelvi tevékenység jelzésének ez a zavarba ejtő

kettőssége (téma, ill. pontos tárgy megadásával) a magyarban hármassággá bővül, mivel az általános vagy témamegjelöléssel bővíthető ige (*beszél*) mellett használatos az egyszeri beszédaktusra vagy nyelvileg felépített tartalomra utaló *szól* (vö. *valamiről szól*), és a kettő együtt áll szemben a nyelvi tárgyat pontosan idéző *mond* igével.

A nyelvhasználat szókincsének számbavétele felvet egy második, összetettebb problémát. Az eddig idézett szótári meghatározások utalnak arra az „útra”, amely a nyelvhasználótól a nyelvi „produktumig” vezet; a latinból örökölt francia *ex/é-* prefixum az *exprimer* ’kifejezni’, *expression* ’kifejezés’, *émettre* ’kibocsátani’ szavakban (akárcsak a magyar *ki-* ige-kötő) ezt az utat jelzi. Mivel a nyelvi kifejezés folyamata és eredménye beletartoznak a jelhasználat révén megvalósuló közlés szélesebb fogalmába, megjelenésük a szókincsben sokszor egy tágabb értelmű szó specifikációjának felel meg – igaz persze, hogy ez lehet kitüntetett specifikáció, amennyiben a szó alapvetően a nyelvre vonatkozik. Mindezt pontosan érzékelteti a *Petit Robert*-ben az *exprimer* ige bemutatása, amely általános meghatározással kezdődik: *rendre sensible par un signe (un fait de conscience, et en général toute chose existante) en en dégageant le sens* ’észlelhetővé tenni egy jel révén (tudattartalmat és általában bármely létező dolgot) a dolog értelmének kibontásával’, a részletezés viszont először a nyelvről szól: *faire connaître par le langage* ’megismertetni a nyelv révén’. A nyelvi specifikáció kitüntetett volta még nyilvánvalóbb az *expression* szó esetében. Ennek általános jelentése a szótár szerint *action ou manière d’exprimer ou de s’exprimer* ’a kifejezés vagy önkifejezés művelete vagy módja’; a nyelvre vonatkoztatva azonban a ’kifejezés’ nem csupán művelet, hanem nyelvi alkotórész is: egyrészt bizonyos terminológiákban egy jel vagy jelegyüttes „tartalmának” érzékletes megfelelője, másrészt ’az a mód, ahogyan magunkat kifejezzük, nyelvi forma (szó vagy szócsoporthoz)’ (*manière de s’exprimer, forme de langage [mot ou groupe de mots]*). A közlés szférájába tartozó általánosabb értelmű szavak nyelvre vonatkoztatása együtt jár valamilyen szemantikai-szemiotikai koncepció kialakításával – ez történik a saussure-i jelelmélet esetében, ahol a jel nem egyszerűen valamilyen „utaló” vagy „helyettesítő” entitás, hanem nyelvi egység, amely az egymással mindig összetartozó „jelölőből” és „jelöltből” áll; a *Petit Robert* is külön kezeli a jel nyelvtudományi értelmezését, és Saussure nyomán a *signifiant* és a *signifié* itt is a *signe* alkotórészeiként tűnnek fel. Még nehezebb elhelyezni ebben a keretben a hírhedten poliszém *sens* ’érzék, értelem’ főnevet; elméleti szempontból legcélszerűbb a nyelvi rendszer elemeként felfogott jel és a valóság közötti viszonyként értelmezni. Szótárunk is ezt teszi, amikor a *signification*

'jelentés' szót magyarázza vele; magában a *sens* szócikkben viszont mintha inkább a *signifié* szinonimájának tekintené, de végeredményben így is eljut a jel és a valóság közötti kapcsolathoz, vö. a nyelvészeti értelmezésnek szentelt részletben: *concept évoqué par un mot, un signifiant, lequel symbolise une chose (objet, sentiment, relation, etc.)* 'egy szó, egy jelölő által felidézett fogalom, amely egy dolgot (tárgyat, érzelmet, viszonyt) szimbolizál'. Ehhez az értelmezéshez illeszkedik és a szótárban is itt található az 'eredeti értelem' és az 'átvitt értelem' (*sens propre* és *sens figuré*) megkülönböztetése.

A fentiekben a nyelvhasználatra vonatkozó szókincs két sajátos aspektusát említettük: a nyelvi tevékenységet jelölő igék szükséges voltát, valamint azt a tényt, hogy ebben a szókincsben gyakran találkozunk általánosabb jelentésű lexémák specifikus értelmezésével. Hozzá kell fűznünk, hogy a nyelvi tevékenység, mint minden emberi tevékenység, változatok formájában valósul meg, és ez annál fontosabb, mivel a nyelvi érintkezésben a kommunikációs aktus címzettje a megnyilvánulás minden vonását értelmezi. Ezért a megnyilvánulások jellemzésében különös jelentőségre tesznek szert a *használati szokás*, a szokást szabályozó *norma* és a használati változat, más néven *stílus*. A nyelvhasználatra vonatkozó elnevezések e fogalmak esetében is legtöbbször általánosabb értelmű lexémák specifikus alkalmazásai – ez igaz pl. az *usage* '(nyelv)használat, nyelvszokás' vagy a *norme* 'norma, használati előírás, nyelvhasználat által kialakított szabály' szavakra; mindamellet a *style* 'stílus' eredetileg 'írásmód'-ot és innen kiindulva 'viselkedési/cselekvési mód'-ot jelentett. A *Petit Robert* szócikkei világosan érzékeltetik az általános és a nyelvre vonatkozó jelentés viszonyát; ugyanakkor kapcsolat létesül az *usage* (*utilisation effective du langage* 'a nyelv tényleges használata') és a *norme* (*ce qui dans la parole, le discours, correspond à l'usage général* 'ami a beszédben, a diskurzusban megfelel az általános nyelvszokásnak') között. A normának e meghatározásában lényeges, hogy a nyelvhasználat tényéből indul ki, nem pedig tekintélyelvű előírásból: így ad számot arról a fontos szociolingvisztikai tényről, hogy a nyelvközösségben több norma létezik egymás mellett. A stílus vonatkozásában a szótár a 'kifejezőeszközök megválasztására' (*choix des moyens d'expression*), a nyelvváltozatok közül pedig az irodalmi nyelvre összpontosít; ehhez hozzátehetjük, hogy a közleményben mindig jelenlevő stíláriis üzenetet a konnotatív jelentések együtteseként is felfoghatjuk.

3. Összefoglalás

A fentiekben a *Petit Robert* szócikkeinek vizsgálata alapján megpróbáltuk rekonstruálni azt a fogalmi hálózatot, amelyből kiindulva ez a szótár bemutatja a mai franciában a nyelvre és nyelvhasználatra vonatkozó legfontosabb lexémákat. Az áttekintés során szembesültünk az adott lexikai szféra tipikusan francia jellegzetességeivel és ezek szótárbeli képével, másrésről pedig a szótári feldolgozást össze kellett vetnünk a mai nyelvtudományi gondolkodásban elfogadott fogalomrendszerrel. Munkánkban – bizonyos lexikológiai részletek szükséges elhanyagolása árán – az alapvető összefüggéseket igyekeztünk megvilágítani. Úgy találtuk, hogy a *Petit Robert* témánkba vágó cikkeinek szerkesztői gondosan mérlegelték mind a nyelvtudomány által felvetett problémákat, mind pedig a történetileg kialakult francia szóhasználatot, amely természetesen elsősorban mindennapi és nem tudományos célokat szolgál (ezért korántsem mindig „logikus”, és jellemzik a kommunikáció szempontjából hasznos szinonimák, poliszémák és átfedések), de leírásának a nyelvtudomány logikáját kell követnie. Az általunk kiválasztott – szükségképpen határolt, de a metanyelvi működés szempontjából nélkülözhetetlen – szótári anyag alapján állíthatjuk, hogy a *Petit Robert* a művelt francia nyelv használója számára továbbra is a legfontosabb kézikönyvek közé tartozik, és méltó folytatója a sok évszázados francia szótári hagyománynak.

Irodalom

- ARNAULD, Antoine – LANCELOT, Claude (1980) *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*. Genève, Slatkine Reprints.
- BENVENISTE, Émile (1970/1974) L'appareil formel de l'énonciation. In Benveniste, Émile. *Problèmes de linguistique générale II*. Paris, Gallimard, 79–88.
- KISS Sándor (1987) Le traitement des fonctions de la phrase simple dans la linguistique française entre 1950 et 1965. In Kiss, Sándor – Skutta, Franciska. *Analyse grammaticale – analyse narrative*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. (Studia Romanica, Series Linguistica, fasc. 5), 5–70.
- MARTINET, André (1980) *Éléments de linguistique générale*. Paris, Armand Colin.
- RIEGEL, Martin – PELLAT, Jean-Christophe – RIOUL, René (2009) *Grammaire méthodique du français*. Paris, Presses Universitaires de France.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1972) *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1997) *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest, Corvina.

Le système des mots relatifs à la langue et à l'usage de la langue dans le français contemporain et leur apparition dans le Petit Robert

L'auteur de l'article se propose d'analyser les entrées lexicales qui, dans le Petit Robert, se rapportent à la langue et à l'usage de la langue. Il passe en revue trois ensembles de termes : 1) ceux qui correspondent aux notions fondamentales du fonctionnement de la langue ; 2) ceux qui dénomment les unités de base se dégageant de l'examen des énoncés et 3) ceux qui caractérisent l'usage de la langue et la variation de cet usage. L'étude du dictionnaire permet de constater que l'image qu'il fournit de la sphère lexicale en question est conforme à la fois aux habitudes linguistiques des locuteurs et aux exigences de la science du langage. L'auteur de l'article s'est particulièrement intéressé à la relation sémantique qui existe entre les termes techniques langue et langage – relation très particulière au français –, ainsi qu'à la synonymie partielle entre parole et discours. Il examine un trait spécifique de la terminologie grammaticale française : l'emploi du terme proposition dans le sens de 'phrase simple' et de 'constituant de phrase'. Il consacre une petite réflexion à la dualité parler/dire, et cherche la place exacte de norme et de style dans le lexique français. Les termes français et les définitions du dictionnaire sont traduits en hongrois, ce qui permet de faire quelques remarques concernant les solutions lexicales des deux langues.

AZ IRODALMI NYELV STÁTUSA A FRANCIA LEXIKOGRÁFIAI GYAKORLATBAN (*LE PETIT ROBERT*)

BORS EDIT

habilitált egyetemi docens, PPKE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

1. Bevezetés

Az irodalmi nyelv meghatározásakor (PIAT 2009: 188) hagyományosan két, valójában komplementer megközelítés ütközik. Az első az irodalmi nyelvet tágabban értelmezi, mint egy magasabb rendű normát, művelt nyelvet, míg a másik az irodalom nyelveként tekint rá. Ez utóbbi megközelítés azonban sokáig nem volt egységes. Egyrészt Bally nyomán sokan az irodalmi nyelvet – szemben a sztenderd nyelvhasználattal – értéktelennek, érzelemszegénynek, akadémikusnak, már-már holtnak vélték. Másrészt egyre inkább tért hódít az a szemlélet, amely az irodalmi nyelvet egy autonóm diskurzusmódnak és -formának, újfajta nyelvi eszközök laboratóriumának tekinti. Az irodalmi nyelv jelenléte ugyanakkor a szótárban a mai napig magától értetődő, a státusa, szerepe azonban a különféle szótárak lexikográfiai gyakorlatának megfelelően olykor eltérő lehet. Természetesen vannak közös pontok: egy adott jelentés kontextusba helyezése, az előfordulásának bizonyítása, esetenként filológiai alátámasztása vagy pedig nyíltan vagy kevésbé nyíltan kimondva a kultúra közvetítése. A lexikográfiai szakirodalom különös figyelmet fordít az irodalmi nyelv megjelenítésének módszerére is. Az ez irányú gyakorlat az évek során sokat változott, a szó szerinti, változtatás nélküli idézési módok és az átalakított rövidített formák között mára kompromisszumos megoldások születtek. Szintén figyelemre méltó az idézett irodalmi nyelv és a mondat szerkezet összefüggése: mi különbözteti meg az ún. klasszikus mondatot a rövid mondattól, milyen szerep társul ezekhez a lexikográfiai gyakorlatban? És milyen státusúak az ún. félirodalmi példák, a művek címekre vagy a szerzőkre (és az általuk írt művek műfajára) való hivatkozások?

2. A lexikográfiai példa és az irodalmi nyelv

Az irodalmi nyelv szótári jelenléte legfőképpen az irodalmi idézetek példaként történő felhasználásában nyilvánul meg. Valamennyi lexikográfiai példára jellemző, hogy megnyilatkozásként, szintagmaként, szólásként nem csupán az adott jelentésegység használatának bizonyítékául szolgál (REY 1995b: 103), hanem a megjelenített diskurzus jellemzőit is közvetíti. Ily módon a lexikográfiai példa kettős olvasat tárgya (REY 1995b:

103). A példák gyakran különböző művekből származnak (esetenként némi átalakítással), de lehetnek a szótárírói tevékenység eredményei is. Ez utóbbi esetben referencia nélküli, anonim példákról beszélünk, míg az előbbit összetett kiválogatási procedúra előzi meg (a részletek kivágása, átalakítása, referenciával való ellátása, tipográfiai megjelenítése). A példák szerepe, általánosságban véve, az illusztrálás és a hitelesítés (REY 1995b: 109): azaz, a példa használatban mutatja az adott jelentésegységet, valamint közvetíti a helyes nyelvhasználatot (*le bon usage*), és az értékesnek tartott kulturális tartalmakat. A példa azt is tanúsítja (REY–REY–DEBOVE 1993: XX–XXI), hogy a szó jelentése kompatibilis a definíciójával, valamint bizonyítékul szolgál a szótárban megfogalmazott állításokhoz. Vitathatatlan tehát, hogy a példa a szótárnak normatív jelleget kölcsönöz, miközben ismereteink strukturálását is elősegíti.

Az irodalmi idézetek, mindezeken kívül, irodalmi és esztétikai értékkel bírnak. Többségük extralexikológiai szerepet tölt be (REY 1995b: 112): a szócikk valójában csak ürügyként szolgál egy híres, esztétikai értékkel rendelkező mondat idézésére. REY (1995b: 113) erre a következő példát hozza:

- (1) [SIFFLER – NPR] « *Pour qui sont ces serpents qui sifflent sur vos têtes ?* » (Racine).¹

Az idézett példából kiderül, hogy a *serpent* 'kígyó' és a *siffler* 'sziszeg' szótári egységek viselkedése másodlagosnak tekinthető, mivel legfőképpen egy alliteráción alapuló stilisztikai-eljárás-példáról (*exemple-de-procédé-stylistique*) van szó, állítja REY (1995b: 113), amely inkább megfelel egy klasszikus idézet bemutatásának, mint egy lexikális nyelvi példának. Azonban érdemes kontrasztként, az ugyanabban a szócikkben fellelhető másik irodalmi példát is megemlíteni:

- (2) [SIFFLER – NPR] « *La locomotive siffla* » (Martin du Gard).

Ez utóbbi példa, azonkívül, hogy *passé simple* igeidőt használ (amely semmiképpen sem tekinthető az irodalmiság kizárólagos jegyének) és írói referenciával rendelkezik, nem sokban különbözik a köznyelvi példáktól: ezek az aligirodalmi példák valójában az írói autoritás erejét használják fel a jelentésegység diskurzusban való szerepeltetése kapcsán. Szintén hártaresetet képeznek azok a félirodalmi példák (REY–REY–DEBOVE 1993:

¹ Az alábbi példákban a NPR elektronikus változatának formai megoldásait reprodukáltuk. A *Petit Robert* nyomtatott változataiban azonban a szerző neve mindig zárójel nélkül, egyedi tipográfiával jelenik meg. Pl.: *RACINE*.

XXII), amelyek nem tekinthetők irodalmi idézetnek, azonban az irodalmi nyelv jelenlétét erősítik a művek címeire és/vagy a szerzőkre, esetenként az irodalmi műfajokra való hivatkozások révén. Például:

(3) [ASSOMOIR – NPR] « *L'Assomoir* », roman de Zola.

(4) [ROMAN – NPR] *Les romans de Mme de La Fayette, de Stendhal, de Dumas*.

Ezek a példák valójában azon kulturális tartalmat közvetítő példák sorába illeszkednek, amelyek a művészetek vagy a kultúra egyéb ágait emelik a szótár világába. Például:

(5) [BOLÉRO – NPR] *Le Boléro* de Ravel.

(6) [COUTURIER – NPR] *Coco Chanel fut un grand couturier*.

Az utóbbi példa a kulturális hivatkozás mellett nyelvtani és jelentésbeli sajátosságokra is ráirányítja a figyelmet: a hímnemű/nőnemű főnevek néhány sajátosságát illusztrálja a *couturier* és *couturière* 'divatszabó' jelentésbeli oppozíciójára utalva. Összegzőként elmondható, REY–REY-DEBOVE (1993: XXI) bevezető gondolatait idézve, hogy az írói idézet nyelvi modellként és kulturális referenciaként is szolgál, miközben lehetővé teszi az egyéni szempont megjelenítését a társadalmi sztereotípiák közepette.

3. Az irodalmi nyelv mondatszintű megjelenítése

A szótári irodalmi idézetek különféle nyelvtani struktúrákban öltenek testet. Egyrészt előfordulnak ún. klasszikus mondatok (*phrases classiques*) és rövid mondatok (*phrases brèves*) (Piat 2009: 194), valamint az előbbiekből csonkolással létrejött szintagmák. A klasszikus mondat Piat (2009: 188) definíciója szerint se nem túl hosszú, se nem túl rövid, inkább közepesnek mondható. Legfőbb jellemzője az egyensúly, a természetesség és az észrevétlenség. Például:

(7) [PEINTRE – NPR] « *un peintre n'est pas d'abord un homme qui aime les figures et les paysages : c'est d'abord un homme qui aime les tableaux* » (Malraux).

(8) [ROMAN – NPR] « *Le roman est un vaste champ d'essai qui s'ouvre à toutes les formes de génie, à toutes les manières. C'est l'épopée future, la seule probablement que les mœurs modernes comporteront désormais* » (Sainte-Beuve).

- (9) [COURIR – NPR] « *Une femme est comme votre ombre ; courez après, elle vous fuit ; fuyez-là, elle court après vous* » (Musset).

Az előbbi példákban (7–9. példa) megfigyelhető a retorikai fegyelem: míg az első két mondatra a párhuzamos mondat szerkesztés (parallelizmus) jellemző (*un homme qui aime* + főnév vagy *à toutes* + főnév), a harmadik példa szervező elve a szimmetriára épülő chiazmus, amely egymást keresztező fordított sorrendű (ab : ba) jelentésegységekből áll (*courez/fuit : fuyez/court*). A rövid mondatra, ezzel szemben, sűrítettség jellemző: redukált szerkezetének köszönhetően azonnali jelentésteremtő erővel bír és világos, tiszta, pontos gondolatot közvetít. A két mondatfajta az irodalmi szövegekben gyakran keveredik, ez a tendencia azonban a lexicográfiai gyakorlatban kevésbé jellemző, elsősorban terjedelmi korlátok miatt. Például:

- (10) [LÀ-BAS – NPR] « *Là-bas, sur le viaduc, glissait l'express de six heures* » (F. Mauriac).
- (11) [COURIR – NPR] « *De grands ombres noires [...] courent sur les eaux vertes* » (Maurois).
- (12) [CRAINTIF – NPR] « *Ses yeux craintifs de chienne couchante* » (F. Mauriac).

Idézetek esetében a rövid mondatok (és szintagmák), rájuk jellemző módon, sűrített, tömör képet közvetítenek, és rövideségük ellenére az erős képi megjelenítésnek köszönhetően semmit nem veszítenek irodalmiságukból, még a csonkolást követően sem. Azonban nem minden rövid mondat bír az iménti képi megformáltsággal és irodalmisággal: akadnak olyan idézetek, amelyek nem rendelkeznek stiláris többlettel, mindössze kontextusba, kulturális közegbe helyezik a jelentésegységet vagy egy grammatikai sajátosságra (pl. változatlan alakú melléknév), egy helyesírási eltérésre hívják fel a figyelmet. Például:

- (13) [BREF – NPR] « *Son parler était bref* » (Martin du Gard).
- (14) [KÉBAB – NPR] « *je demandai du pain et du kébab* » (Is-trati).
- (15) [CASHER ou KASCHER – NPR] « *Des pâtisseries où l'on vend des gâteaux juifs, des charcuteries cascher* » (Beauvoir).

4. Az irodalmi példák beillesztésének metodikája

Az irodalmi példák kiválasztása és beillesztése gyakran az idézetek nagyobb szövegegységből történő kivágásán alapul, ahogyan arra REY (1995a: 23) utal: a kellőképpen rövid formák hiányában a szótárak az idézett művek apró töredékeit izolálják (a fellelhető nyelvi egységek rendszerint verssorok, mondatok, tagmondatok). A műveletek két csoportját különíti el REY (1995a: 23): az egyik az idézett szöveg sajátosságaiból adódik (pl. maximák, gondolatok), a másik a szótáríró önkényes tevékenységének eredménye. Az első esetben a megnyilatkozás terjedelme a műfajából adódóan is rövid, általános értékítéletet fogalmaz meg, és autonóm, zárt formájának, szintaktikai, szemantikai, ritmikai és konceptuális egységének köszönhetően (LEHMANN 1995: 109) változtatás nélkül jelenik, jelenhet meg a szócikkben. Például:

- (16) [AUTRUI – NPR] « *L'on ne prête à autrui que les sentiments dont l'on est soi-même capable* » (A. Gide).
- (17) [CONSEIL – NPR] « *On donne des conseils, mais on n'inspire point de conduite* » (La Rochefoucauld).

A második esetben az irodalmi szöveg számos átalakuláson megy át, míg szótári példává nem alakul. Az alábbi (18) példában látható, hogy nem a teljes nyelvi egység, hanem annak töredéke kerül, csonkolást követően, a szócikkbe. Például:

- (18) [SOI – NPR] *La diligence descendait « entraînant après soi un long panache de poussière »* (Flaubert).

Az irodalmi idézetek átalakításának és szótári adaptációjának saját történelme van: Lehmann (1995) egy tanulmányában azt az utat vázolja fel, amely a *Grand Robert* idézeteitől a *Petit Robert* szócikkeiben található idézetekig vezetett. Kutatásai szerint a *Petit Robert* első (1967-es) kiadásának szerkesztői a *Grand Robert* idézettárából merítettek, mégpedig az irodalmi töredékek rövidítése és nyelvészeti értelemben vett átalakítása (*manipulation*) révén. Azonban nem csupán rövidítésről volt szó: a hosszú idézetek bizonyos terjedelmét meg kellett őrizni, hogy azok egyedi kontextusa megmaradjon. Hiszen minél rövidebb egy megnyilatkozás, annál nagyobb az esélye, hogy banálissá, irodalmi értékétől megfosztottá váljék (LEHMANN 1995: 107). Ennek ellenére bevett eljárás volt az eredeti szöveg megvágása, amelynek eredményeként kritikaként felvethető, hogy a mondat ritmikai egysége törik meg és szemantikai árnyalása homályosul el (19. és 20. példa):

- (19) [NATURE – GR] « *La nature agit toujours avec lenteur, et pour ainsi dire avec épargne* » MONTESQ. Lettres pers. CXV. (Lehmann 1995: 113)
- (20) [NATURE – NPR] « *La nature agit toujours avec lenteur* » (Montesquieu).

A későbbi kiadásokban az iménti eljárások általánossá válnak: a szótáríró szabadon kezeli az idézeteket bevezető elemeket, míg az autentikusság, a szöveg-hűség jegyében a szó szerinti idézetet idézőjelbe teszi. Például:

- (21) [VIEILLESSE – NPR] *Un enfant « qui serait le soutien de notre vieillesse »* (Lautréamont).
- (22) [JEUNESSE – NPR] *La ville « déversait sa jeunesse sur les plages »* (Camus).

Ennél is ritkább eljárás, amikor nem az irodalmi idézet elejét (21. és 22. példa) vagy végét (20. példa) csonkolják, hanem a közepét (11. és 23. példa):

- (23) [NATURE – NPR] « *Nana était si [...] nature dans ce personnage* » (Zola).

Szintén a *Petit Robert* jellemző eljárási módja közé tartozik az irodalmi idézetek szintagmában való megjelenítése (LEHMANN 1995: 119). Ezek nem korlátozódnak főnév + melléknév (lásd 24. példa) vagy ige + főnévi csoport kapcsolatokra, hanem bővített szintagmák formájában szintaktikai változatosságot mutatnak (lásd 25. és 26. példa):

- (24) [NATUREL – NPR] « *une intrigue simple et naturelle* » (Diderot).
- (25) [NATURE – NPR] « *la nature bienfaisante, qui toujours travaille à rétablir ce que l'homme ne cesse de détruire* » (Buffon).
- (26) [BÉKÉ – NPR] « *le béké qui, de blanc vêtu, inspectait le travail de haut de son cheval* » (P. Chamoiseau).

Az eljárás magyarázatául szolgál az az elv (LEHMANN 1995: 115), miszerint a szótárban előforduló irodalmi idézet legelőször is példa s csak utána idézet. S bár az irodalmi idézet csonkolása veszélybe sodorja a szövegrészlet irodalmiságát (*littérarité*), a lexikográfia eljárás célkitűzése nem az esztétikai funkció közvetítése, ez utóbbi mintegy hozadékként jelenik meg (LEHMANN 1995: 118). Ezzel párhuzamosan egy másik értelmezés is felmerül (LEHMANN 1995: 120), miszerint a töredékek létrehozása az

írás egy fajtája, amely a töredék esztétikája révén a szótárból önálló művet alkot.

A terjedelmi kérdések mellett a szócikkbe történő beillesztés is átalakuláson ment át: míg a *Grand Robert*-ben az irodalmi idézeteket idézőjellel és megkülönböztető tipográfiával, pontos referenciával látják el (vagy dőlt betűvel szedve visszautalva a szócikkre, ahol a teljes idézet található), addig a *Petit Robert*-ben egységes idézési módot vezetnek be: az irodalmi és egyéb példák egységesen dőlt betűvel vannak szedve, míg az irodalmi példák idézőjel és a szerző nevének az elektronikus változatban zárójeles megjelenítése révén különülnek el. Bizonyos szerzők (BRAY 1995: 92) a *Petit Robert* iménti jelölési módját nem is tekintik referenciának: ez a fajta hivatkozási mód nem irányítja el az olvasót egy bizonyos szöveghez, csupán a használatot tanúsítja. LEHMANN (1995: 110) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a műfajra vonatkozó információk hiányában az interpretáció is módosulhat. Azonban bizonyos esetekben az irodalmi példák önreferenciálisak, azaz ismertségük okán az olvasó a művet és annak műfaját is képes lehet beazonosítani. HEINZ (2002: 420) ismert idézetnek (*citation connue*) tekinti azokat az irodalmi példákat, amelyekben a szereplő neve ismert (lásd 23. és 27. példa), és híres idézetnek (*citation célèbre*) azokat, amelyek irodalmi közkinsnek tekinthetők (többek között La Fontaine vagy Perrault meséi), ahogy például utóbbi a 28. és 29. példában a *Le Loup et l'Agneau* vagy a *Le Petit Chaperon Rouge* esetében megfigyelhető:

- (27) [FINANCER – NPR] vx. « *Le père Goriot a galamment financé pour elle* » (Balzac). (Heinz 2002: 420)
- (28) [MONTRER – NPR] « *La raison du plus fort est toujours la meilleure. Nous l'allons montrer tout à l'heure* » (La Fontaine).
- (29) [BOBINETTE – NPR] « *Tire la chevillette, la bobinette cherra* » (Perrault). (Heinz 2002: 420)

Külön figyelmet érdemel az irodalmi példa és a hozzá kapcsolódó minősítés kérdése. A referenciával ellátás, a dőlt betűs tipográfia és az idézőjelek mellett időnként az irodalmi használatra utaló minősítés is szerepel. Azonban az irodalmi példák a *Petit Robert* szócikkeiben rendszerint minősítés nélkül szerepelnek: az irodalmi használatra utalás soha nem a példára vonatkozik, hanem az adott jelentésre. Például:

- (30) [PEINTRE – NPR] LITTÉR. Écrivain, orateur qui peint (III)
par le discours. [...] « *Même lorsqu'il eut quitté la peinture, [...] il resta peintre avec sa plume* » (Sainte-Beuve).

Ugyanakkor irodalmi példa régi (vx.), esetenként bizalmas (*fam.*) minősítéssel ellátott jelentés esetén is előfordulhat, mint az a 27. vagy a 31. példában megfigyelhető:

- (31) [BECAUSE ou BICAUSE – NPR] FAM. Parce que ; à cause de. « *Dominique lui tint pendant quelque temps compagnie puis finit par l'abandonner bicause l'arrivée de nouveaux invités* » (Queneau).

A minősítések változatossága arra utal, hogy a minősítés és az irodalmi nyelv előfordulása nem mutat egyértelmű összefüggést a lexikográfiai gyakorlatban.

5. Összegzés

Az irodalmi idézetek, ahogyan láthattuk, tágabb értelemben a lexikográfiai példa általános problematikájának a részét képezik. A példák, így az irodalmi példák elsődleges szerepe a nyelvi tények alátámasztása azonosítható korpusz segítségével (REY 1995a: 25). Mivel a szótár társadalmi beágyazottsága vitathatatlan, a példák egyúttal normát is felállítanak, felhatalmaznak egy adott jelentés használatára. Ezen belül az irodalmi nyelv a nyelvi minőség tekintetében értékítéletet is közvetít (REY 1995a: 25). A szótár irodalmisága azonban ellentmondásos: egyrészt a lexikográfiai gyakorlat hajlamos az irodalmi példa lecsupaszítására (csonkolásra, az irodalmi kontextusból való kiragadásra) és lexikográfiai felhasználására (bizonyos nyelvi struktúrák, nyelvtani szabályok illusztrálása, a jelentésegység nyelvi környezetbe helyezése), másrészt viszont bizonyos esetekben képes megőrizni az irodalmi példa esztétikai és kultúráközvetítő szerepét (REY 1995a: 26; HEINZ 2002: 417). És e tekintetben a szótár „lexikulturális” dimenzióit (*dimension lexiculturelle*, PRUVOST 2002: 22) is gazdagítja a különböző irodalmi irányzatot képviselő, esetenként frankofon irodalmi példák alkalmazása révén. A mai szótárírásban (*la dictionnaire*) megfigyelhető, hogy az olvashatóság, a világos, informatív szerkesztés alapelveit kiegészíti a szótárolvasás örömeinek (Pruvost 2005: 12) szempontja is. A szótárhasználat élvezetességéhez pedig hozzájárul az irodalmi példák tisztán esztétikai, stilisztikai-retorikai szempontú felhasználása is. Ezek az „ürügyként” (REY 1995b: 112) használt irodalmi idézetek példázhatják egy lexikális elem helyes használatát (*le bon*

usage), azonban leginkább magát az irodalmi diskurzust illusztrálják retorikájukban, gondolati tartalmukban, ritmusukban, zeneiségükben.

Irodalom

- BRAY, Laurent (1995) Notes sur la référence bibliographique en lexicographie. *Lexique* 12–13 (1995): 91–103.
- HEINZ, Michaela (2002) L'exemple lexicographique à fonction culturelle dans le « Robert pour tous ». *Études de linguistique appliquée* 128 (2002): 413–430.
- Le Grand Robert de la langue française* (2001) 2e éd. dirigée par Alain Rey du « Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française » de Paul Robert. Paris, Dictionnaires Le Robert.
- LEHMANN, Alise (1995) Du « Grand Robert » au « Petit Robert » : les manipulations de la citation littéraire. *Lexique* 12–13 (1995): 105–124.
- Nouveau Petit Robert [NPR]* (2001) (version électronique). Bruxelles, Bureau van Dijk.
- PIAT, Julien (2009) La langue littéraire et la phrase. In Philippe, Gilles – Piat, Julien. (eds.). *La langue littéraire*. Paris, Fayard, 179–235.
- PRUVOST, Jean (2005) Quelques concepts lexicographiques opératoires à promouvoir au seuil du XXIe siècle. *Études de linguistique appliquée* 137 (2005): 7–37.
- REY, Alain (1995a) Le statut du discours littéraire en lexicographie. *Lexique* 12–13 (1995): 17–32.
- REY, Alain (1995b) Du discours au discours par l'usage : pour une problématique de l'exemple. *Langue Française* 106 (1995): 95–121.
- REY, Alain – REY-DEBOVE, Josette (1993) Préface. In *Nouveau Petit Robert*. Paris, Dictionnaires le Robert. IX–XXII.

Le statut de la langue littéraire dans la pratique lexicographique française (Le Petit Robert)

L'exemple lexicographique a pour fonction essentielle d'apporter la preuve de l'usage à l'aide d'un énoncé ou fragment d'énoncé (syntagmes, mots, locutions, etc.), d'enseigner le bon usage et de présenter des contenus culturels valorisés (REY 1995b : 102). L'exemple littéraire, qui entre dans la problématique générale des exemples, se présente « comme un modèle supérieur d'expression et une référence culturelle » (REY–REY-DEBOVE 1993 : XXI), ou comme un « exemple-de-procédé-stylistique » (REY 1995b : 113) ayant principalement une fonction esthétique.

Les exemples ou citations littéraires apparaissent sous forme de structures syntaxiques variées. On y voit alterner des phrases classiques, des phrases brèves et des syntagmes coupés dans des unités plus vastes. Les phrases classiques, qui,

par leur définition (PIAT 2009 : 188), sont des phrases moyennes, équilibrées et presque inaperçues, sont largement exploitées dans la pratique lexicographique française. Très souvent, elles sont soumises à une discipline rhétorique (parallélisme, chiasme), d'où leur rythme et musicalité particuliers. En revanche, la phrase brève, qui, « par sa forme réduite fait immédiatement sens » (PIAT 2009 : 195), exprime une pensée claire et précise. Les phrases brèves (et les syntagmes) traduisent une image vive et condensée, si bien que leur littérarité reste intacte même après des procédés de manipulation (transformation). Toutefois, certaines phrases brèves ne disposent pas de potentiel stylistique, elles ne font que mettre un terme en action à la manière d'une phrase ordinaire, comme dans l'exemple [**bref** – NPR] « Son parler était bref » (Martin du Gard).

D'où sont tirés les exemples littéraires ? Les auteurs de la première édition du Petit Robert, comme le dit LEHMANN (1995 : 105) puisent dans les citations du Grand Robert, en les manipulant pour les adapter aux principes lexicographiques du Petit Robert. En effet, dans le Petit Robert, les citations littéraires forment bloc avec le corps de l'article, bien qu'elles soient présentées en italiques, encadrées de guillemets et suivies du nom de l'auteur. Le traitement des exemples littéraires se base souvent sur l'extraction des fragments : le rédacteur choisit librement dans la citation d'origine un élément introducteur et met entre guillemets le fragment cité. Comme par exemple : [**jeunesse** – NPR] La ville « déversait sa jeunesse sur les plages » (Camus). Ce procédé, qui, pour certains, porterait atteinte à la littérarité de la citation, s'explique (LEHMANN 1995 : 115) par l'idée selon laquelle « la citation dans le dictionnaire est d'abord un exemple avant d'être une citation. » Dans cette perspective, les citations du Petit Robert sont dépourvues de références précises qui auraient pour fonction de renvoyer le lecteur à un texte donné. Résultat : faute de références précises et d'informations générales, l'exemple littéraire ne fait qu'attester un emploi. Il existe pourtant un certain nombre de citations littéraires auto-référentielles, notamment les citations connues (HEINZ 2002 : 420) dans lesquelles le nom du personnage renvoie directement au genre et au titre de l'ouvrage, ou les citations célèbres (HEINZ 2002 : 420) relevant du patrimoine littéraire (voir les contes de Perrault ou les fables de La Fontaine) comme par exemple [**bobinette** – NPR] « Tire la chevillette, la bobinette cherra » (Perrault).

Pour conclure, les exemples littéraires ont pour rôle principal d'attester des faits de langue à partir d'un corpus observable (REY 1995a : 25) et d'illustrer une norme ou d'apporter un jugement de valeur. Pourtant leur littéralité reste contrariée : d'une part, ils sont souvent constitués de fragments mutilés et isolés de leur contexte, d'autre part, dans certains cas, ils sont aptes à garder intact leur dimension esthétique et lexiculturelle (PRUVOST 2002 : 22). Qui plus est, ils contribuent, selon les nouvelles tendances de la dictionnaire (PRUVOST, 2002 : 12), à une lecture agréable des dictionnaires.

AZ ÍRÓK ÉS A SZÓTÁRAK

HORVÁTH KRISZTINA

habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

Az írók szótára címet is kaphatta volna ez a tanulmány, de franciául a „Le dictionnaire des écrivains” cím túlzottan is egyetlen szótárhoz, pontosabban szótártípushoz kötődne, nevezetesen az irodalmi arcképcsarnokhoz, melynek francia nyelven a legismertebb példája a *Le Robert des grands écrivains de la langue française* vagy a Bordas Kiadó után a Larousse-nál Daniel Couty, Alain Rey és Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais szerkesztésében 2001-ben két kötetben megjelent *Dictionnaire des écrivains de langue française*. Említhetnénk még ebben a sorban a Fayard kiadó *Dictionnaire des écrivains contemporains de langue française – par eux-mêmes* című kiadványát Jérôme Garcin szerkesztésében, de ez voltaképpen, ahogy a szerkesztő nevezi, „önszótár”, hiszen eredetileg 250 mai francia író válaszolt a felkérésre, hogy írja meg az önmagát bemutató szócikkét. A vállalkozás legutóbbi kiadásánál (2004) azonban az immár 350 írói portrét tartalmazó munkában keverednek az élő és a már nem élő kortárs francia szerzők.

Bors Edit a jelen kötetben szereplő cikkében ír az irodalmi nyelv státuszáról a szótárban. Irodalom és lexikográfia egészen különleges kapcsolatban állnak egymással az exemplifikáció révén, amiről Alain Rey közölt részletes tanulmányt (REY 1995: 27).

Ellentmondás feszül már a *littérarité*, vagyis az irodalmiasság és a lexikográfiai korpusz kívánalma között is. Alain Rey felidézi, hogy egy író ismerőse rendkívül idegesítőnek tartja egy szótárban az « *Il ouvre la porte* (Gide) » vagy az « *Il alluma sa cigarette* (Sartre) » típusú irodalmi példákat (REY 1995: 27).

Az ingerültség érthető: az író az irodalmi nyelvben elsősorban az eredetiséget, a normától való eltérést, az irodalmiságot keresi, míg a lexikográfus számára az irodalmi példa kontextusából kiragadott és semleges, még akkor is, ha idézőjelek közé kerül és – a mű megjelölésével vagy anélkül – szerzőhöz kötött. A szerző megadása a lexikográfiai példában nem más, mint autoritás, úgy is mondhatnánk: hitelesítő közhely. „Az irodalmi idézet a szótárban sajátos és eredeti irodalmiasságától megfosztva szerepel [La citation littéraire dans le dictionnaire est vidée de sa littérarité propre et initiale] – vallja Alain Rey (REY 1995: 28). Mindenesetre nem lehet csupán véletlen, hogy a *Petit Robert* az *ouvrir* szócikkben a 6.

jelentésnél valamivel karakterisztikusabb idézetet választ, mint a fent említett, egészen hétköznapi példák: « *en ouvrant le péritoine, ils avaient trouvé un fibrome énorme* » (Céline) [...felnyitották a hashártyát és egy hatalmas daganatra bukkantak]. Külön érdemes megjegyezni, hogy a példa a műveltebb szótárfelhasználónak szól, aki esetleg még azt is tudja, hogy Céline eredeti foglalkozását tekintve orvos volt, s így számára az irodalmi idézet a szakszöveg kontextusával egyenértékű módon és hitelességgel példázza az *ouvrir* ige hatodik, 'felnyitni' jelentését.

Az írók és a szótárak címmel azonban most azt szeretném kifejtetni, hogy az írók mindig is egészen különleges viszonyban voltak az általuk használt szótárral és erről gyakran számot is adnak az írás során. Ebben persze nincs semmi meglepő, hiszen az irodalom *nyelv* és az irodalmi szöveg a metanyelvi információk közül miért éppen a szavakkal kapcsolatosakat hagyná figyelmen kívül?

Felmerül a kérdés, hogy a szótár megjelenése az irodalmi szövegben vajon minden esetben a metafikció megnyilvánulása-e? Az ellenkezője nehezen elképzelhető, még akkor is, ha történetesen a szótár használója mint szereplő egy irodalmi műben éjjeliedény-gyáros, mint Georges Feydeau 1910-ben bemutatott *On purge bébé !* című bohózatában.¹ A darab első felvonásának második jelenetében Follavoine a Hebridákat keresi lázasan a szótárban, először a Z-nél, aztán éjjeliedénnyel a kezében, negligzésben belépő felesége javaslatára az É-nél, persze sikertelenül, míg bosszankodva így kiállt fel (FEYDEAU 1910):

FOLLAVOINE, *sur un ton rageur.*

Quand je te dis qu'on ne trouve rien dans ce dictionnaire ! Tu peux chercher les mots par une lettre ou par une autre, c'est le même prix ! On ne trouve que des mots dont on n'a pas besoin !

JULIE, *vexée.*

C'est curieux !

FOLLAVOINE, *s'asseyant sur le canapé et sur un ton pincé.*

Tout de même, je vois que la « porcelainière » peut aller de pair avec le « porcelainier ».

Julie, *sèchement.*

En tous cas j'ai cherché dans les E ; c'est plus logique que dans les Z.

¹ A darab szolgált alapul a Jean Renoir által rendezett első francia hangosfilmhez (1931).

FOLLAVOINE, *haussant les épaules.*

Ah ! là, là ! « plus logique dans les E » ! pourquoi pas aussi dans les H ?

JULIE, *vexée.*

« Dans les H... dans les H... » ! Qu'est-ce que ça veut dire ça, « dans les H » ? (*Changeant insensiblement de ton.*) Mais, au fait... dans les H... pourquoi pas ?... mais oui : « Hébrides... Hébrides », il me semble bien que ?... oui ! (*Elle s'est précipitée sur le dictionnaire qu'elle feuillette d'une main fébrile.*) H !... H... H...

FOLLAVOINE, *la singeant.*

Quoi, « achachache » ?

JULIE, *parcourt rapidement la colonne des mots.*

« Hèbre, Hébreux, Hébrides » ! (*Triomphante.*) Mais oui, voilà : « Hébrides », ça y est !

FOLLAVOINE, *se précipitant vers sa femme.*

Tu l'as trouvé ? (*Dans son mouvement, il est allé donner du pied contre le seau qu'il n'a pas vu. Avec rage.*) Ah ! là, voyons !

Il ramasse le seau et ne sachant où le mettre, le pose sur le coin gauche de la table. Il reste ainsi les deux avant-bras appuyés sur le couvercle du seau.

JULIE

En plein : « Hébrides, îles qui bordent l'Ecosse au nord ».

A szótár maga a műveltségnek vagy akár magának az ismert világnak a metaforája, és a szótár használatában járatlan szereplő magától e tényről az éjjeliedény világában ragadt műveletlen alak. Ám a szótár ebben a jelenetben nem is annyira metafikciós, hanem inkább nagyon is referenciális funkcióval bír.

Következzék tehát egy kis metalexikográfia, és lássunk néhány példát a szótár szerepeltetésére az irodalomban.

Aline Francœur, aki szakterületére nézve metalexikográfus és a Laval Egyetem oktatója², 2011-ben megjelent tanulmányában kísérletet tesz a

² Metalexikográfiai munkásságára két példát idézünk: a 2003-ban megjelent *Les dictionnaires Le Robert : genèse et évolution* és a 2005-ben megjelent *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*, melyeknek társszerkesztője volt.

francia fikciós szövegekben megjelenő szótárak funkcionális osztályozására (FRANCEUR 2011). Tegyük hozzá, vizsgálata nem is korlátozódik a hagyományos értelemben vett fikciós szövegekre, hiszen a francia irodalmi filológiai korpusz nem igazán tesz különbséget egy szerző szépirodalmi munkássága és esszé típusú szövegei (napló, levelezés, irodalomkritika) között, és ezeket is az irodalmi munkásság részének tekinti. Franceur tanulmányában tehát ugyanúgy szerepelnek regénypéldák (főleg ezek), mint önéletrajzi példák és idézeteit egyaránt veheti a *Bovary-néből* vagy Flaubert levelezéséből.

Franceur az okkurenciák segítségével felállított taxonómiájában a szótár szerepeltetéséről szólva a következő funkciókat azonosítja:

A szótár mint hiteles forrás. – A szótár az irodalmi szövegben néha a legelemibb módon referencia, valamely jelentés esetleg tudás hivatalos forrása. Az ezekre az esetekre hozható példákban a szereplő, gyakran valamely kapott levél, távirat vagy elolvasandó idegen nyelvű szöveg kapcsán, szótárért nyúl. Tehát a szótár nem más, mint... szótár, rendeltetés-szerű használata pedig az irodalomban kiemel vagy hitelesít valamely jelentéstartalmat, felhívja a figyelmet valamely stílusesszközként használt kifejezés indokoltságára, vitás kérdést dönt el a szereplő vagy a narrátor és képzeletbeli olvasója között. Esetleg a képzeletbeli olvasó (a narratív olvasó) megnyugtatótását célozza egy-egy ritka vagy szokatlan szóhasználatlaltal kapcsolatban. Ennek tulajdonképpen egy válfaja, amikor a szótár hitelesít.

A szótár mint könyv. – A szótár szerepelhet akár mint tárgy, könyv, amit a szereplő egész egyszerűen olvas, akár unalmában, akár mint valódi „lexikofil”, akár azonosítani lehet a szótárat, például a *Larousse*-szótárt a rózsaszín oldalak említése miatt, akár nem. Annie Ernaux szociológiai önéletrajzában (ERNAUX 1974: 77) az alacsony sorból származó főhős egyetlen kitérés lehetősége a tanulástól remélt társadalmi felemelkedés ígértét megtestesítő szótár:

« Je les aime les mots des livres, je les apprends tous. Ma mère m’offre le Larousse aux pages roses dans le milieu, elle confie fièrement à la maîtresse que je passe des heures le nez dedans. »
[‘Szeretem a könyvek szavait, mind megtanulom. Anyámtól kapok egy Larousse-t, közepén a rózsaszín oldalakkal, anyám büszkén tudatja a tanítónőmmel, hogy órákon át bújom.’]

Megállapítható egyébként, hogy a legtöbb irodalmi rajongója a *Littre*-szótárnak van, és ez természetesen korfüggő, de azonosítható a *Larousse* vagy a *Le Robert* is.

A szótár mint munka. – A szótárírás mint hivatás lexikográfus szereplők egész soránál megjelenik. A szótárszerzők az irodalomban gyakran magányos, szerencsétlen vagy éppen megszállott figurák, meg nem értett zsenik. Gyakran megfigyelhető továbbá az is, hogy az irodalmi művekben megjelenő szótárszerzők egész életét felemészti a szótárírás, akárcsak a híres francia író, lexikográfus Antoine Furetière-ét (1619–1688), aki nem érthette meg élete nagy munkája megjelenését (FURETIÈRE 1690).³

Talán a legleghangolóbb szótárszerkesztőt a szótárrajongó és kereszt-rejtvény-szerkesztő Georges Perec francia írónál, az *OULIPO (Ouvroir de Littérature Potentielle)* tagjánál találjuk. (Lexikográfiai szempontból érdemes megjegyezni, hogy az OULIPO játékos poétikájának középpontjában a lista, a nómenklatura áll.) Georges Perec *La Vie mode d'emploi* (1978) című regényének egyik figurája, Cinnoc, a Larousse Kiadó szerkesztő korrektora, de míg mások új szavakat és új jelentéseket keresnek, az ő feladata a szógyilkosság, a régiessé vált szavak kiiktatása, mert helyet kell csinálni az új szavaknak (PEREC 1978: 361):

« Cinoc, qui avait alors une cinquantaine d'années, exerçait un curieux métier. Comme il le disait lui-même, il était „tueur de mots” : il travaillait à la mise à jour des dictionnaires Larousse. Mais alors que d'autres rédacteurs étaient à la recherche de mots et de sens nouveaux, lui devait, pour leur faire de la place, éliminer tous les mots et tous les sens tombés en désuétude. » [‘Az ötvenes éveiben járó Cinoc furcsa mesterséget űzött. Ahogy maga is mondogatta, „szógyilkos” volt: a Larousse-szótárak frissítésén dolgozott. Ám míg más szerkesztők új szavakra és jelentésekre vadásztak, neki helyet kellett csinálnia azoknak, vagyis ki kellett húznia minden elavult szót és jelentést.’]

A szótár mint kellék. – A szótár néha látszólag egyszerű tárgy, a díszlet része, eszköz a szereplő kezében, kellék: ágyaláb, vánkos, ülésmagasító, kötetekből épített menedék, ami mögé elbújhat az emberkerülő szereplő.

³ Furetière a Francia Akadémia tagjaként eleinte maga is részt vett az akadémiai normatív szótár szerkesztésében (*Dictionnaire de l'Académie française*, 1694). Ám ez őrzítő lassúsággal (több mint öt évtizeden át), valamint a korabeli tudományos, technikai és művészeti szókincs figyelmen kívül hagyásával készült, ami arra készítette Furetière-t, hogy 1650-től elkezdje saját, később az akadémiai szótárnál sokkal nagyobb sikert elérő szótárát szerkeszteni. E döntése persze akadémikustársai rosszallását, majd az Akadémiából való kizárását vonta maga után.

Egy XIX. századi iskolaszatírában (CHAMPFLEURY 1853: 214) a gyerekek szótárjaikat nem rendeltetésszerűen, hanem egy bagoly elkergetésére, a fejük fölé dobálva, használják.

« Sous prétexte de chasser le hibou, ils se lancèrent à la tête leurs dictionnaires, leurs livres, leurs cahiers. » [Azzal az ürüggyel, hogy elkergetik a baglyot, a {gyerekek} fejük fölé dobálták szótárjaikat, könyveiket, füzeteket.]

De a kellékként kezelt szótár szerepe mégsem egyszerűen statisztaszerep. Noha gyakran kötése, alakja, színe miatt van jelen egy szobabelsőben, a szótár említése mindig túlmutat a „szobadíszfunkción” (*fonction potiche*).⁴ A *potiche*-funkció megnevezés (PRUVOST 2003: 28) használata az irodalomban azonban megtévesztő lehet, mert a szótár mint kellék valóójában nagyon is sok minden kifejezésére szolgálhat. A *Thibault család* következő, expresszív funkciójú leírásában – vajon van-e az irodalomban más leíró szöveg, mint expresszív? – Antoine a javítóintézetben Jacques szobájába lépve valamiféle börtöncellára számít, s helyett a következő látvány fogadja (MARTIN DU GARD 1955: 122–123 és 1963: 130):

« On eût dit une chambre d'hôtel, modeste mais bien tenue. Elle était tapissée d'un papier à fleurettes, et assez éclairée, quoique ce fût de haut, par deux impostes à vitres dépolies, garnies de grillage et de barreaux ; ces fenêtres étaient situées sous le plafond, et, la pièce étant élevée, elles étaient à plus de trois mètres de terre. Le soleil n'y donnait pas, mais la chambre était chauffée, surchauffée même, par le calorifère de l'administration. Le mobilier se composait d'une armoire de pitchpin, de deux chaises cannées et d'une table noire où les livres et les dictionnaires étaient rangés en bataille. Le petit lit, carré, uni comme un billard, laissait voir des draps qui n'avaient pas encore servi. La cuvette posait sur un linge propre, et plusieurs serviettes immaculées pendaient à l'essuie-main. » [„Olyan volt, mint valami hotelszoba – szerény, de rendes. Falai virágos tapétával bevonva, s felülről ugyan, de elég jól megvilágította két ráccsal és vasrudakkal felszerelt tejüveges ablak, közvetlenül a mennyezet alatt, több mint három méternyire a padlótól, mert a szoba magas volt. A nap nem érte, de az igazgatóság

⁴ A *potiche* jelentése konkrét értelemben '(kínai/japán) porcelánváza; nipp, csecsebecse', átvitt jelentésben 'statiszta, mellékszereplő'. François Ozon *Potiche* című filmjének magyar címe *Született feleség* lett, de a szó világszerte talán akkor vált ismertté, amikor François Hollande francia elnök hivatalba lépésekor élettársa, Valérie Trierweiler azt nyilatkozta a sajtónak, hogy az Elysée-palotában nem szándékozik mellette csupán *potiche*, azaz 'statiszta, kellékefeleség, díszletfeleség' funkciót betölteni.

központi fűtőteste jól, sőt túlságosan is befűtötte a szobát. Bútorzata: fenyőfa szekrény, két nádfonatú szék meg egy fekete asztal, sorba állított könyvekkel és szótárakkal. A kis négyszögletes ágy sima volt, mint egy biliárdasztal, az ágynemű friss, használatlan. Tiszta terítón állt a mosdótál is, s a törülközőtartón néhány hófehér törülköző lógott.”]

A leírás Antoine benyomásának kifejeződése, a meglepetése, hogy milyen ideálisnak mondható körülmények között találja öccsét. Ez egy olyan diák szobája, akire odafigyelnek: meleg, világos, tiszta s a gondos ápolás markere az ideális tanulási környezet, hadrendbe állított, használatra kész szótárakkal az asztalon. „*En bataille*” – mondja az eredeti francia szöveg, és nincs tévedés, ez a ma már inkább a rendezetlenségre utaló kifejezés itt épp a felállított könyvek rendezettségére utal, nem úgy, mint például ma az *avoir les cheveux en bataille* ’összevissza áll a haj’ kifejezésben.

A következő idézetben a szótár látszólag még mindig csak tárgy, a díszlet része. Albert Camus *Pestis* című művében Joseph Grand, a műkedvelő tollnok-hivatalnok lakása a következő leírást kapja (CAMUS 1947: 36 és 1979: 266):

« Grand attendait sur le palier et ils décidèrent d’entrer d’abord chez lui en laissant la porte ouverte. L’employé de mairie habitait deux pièces, meublées très sommairement. On remarquait seulement un rayon de bois blanc garni de deux ou trois dictionnaires, et un tableau noir sur lequel on pouvait lire encore, à demi effacés, les mots "allées fleuries" ». [„Grand a lépcsőfordulóban várt, és úgy döntöttek, hogy előbb őhozzá mennek be, de az ajtót nyitva hagyják. A városházi hivatalnok lakása két helyiségből állt a legszükségesebb bútorokkal. Mindössze egy puhafa polc volt látható két vagy három szótárral, és egy fekete tábla, melyen még olvashatók voltak ezek a félig elmosódott szavak: «virágba borult fásorain»”.]

Az idézetben szereplő szótárak írói *ars poeticá*-val is felérnek, hiszen Grand, akár a regény többi szereplője, Albert Camus egyik alteregója, a puritán berendezés pedig kiemeli, hogy a költői szűzsé ideája a legszükségesebb anyagi javakkal megelégedő, s a tökéletes kifejezést egyfajta „boldog Sziszüphosz”-ként haláláig kereső figura, és e legszükségesebb tárgyak közt találjuk Camus világában a szótárakat.

A következő idézetben, a szótárakat is tartalmazó szobabelső szintén expresszív leírásában, Emma Bovary megérkezése ura házába az esküvő után már maga a keserű csalódás, a ház leírása a kicsinyes vidéki körorvos

otthonáé, melyben a könyv csak szobadisz, pusztá cégér, de se nem művészet, még csak nem is szakkönyv, hiszen lapjai fel sincsenek még vágva, soha nem olvasták, így cserélt gazdát számtalanszor, mint pusztá tárgy. Külön jelentőséggel bír, hogy az *Orvostudományi lexikon* kötetei egymagukban árválkodnak felvágatlanul, Charles Bovary tehát sohasem olvas (FLAUBERT 1928: 34 és 1984: 41).

« Les tomes du *Dictionnaire des sciences médicales*, non coupés, mais dont la brochure avait souffert dans toutes les ventes successives par où ils avaient passé, garnissaient presque à eux seuls, les six rayons d'une bibliothèque en bois de sapin. » [„A fenyőfa könyvszekrény hat polcát az Orvostudományi Lexikon kötetei töltötték meg, fel se vágva, majdnem egymagukban, de a fűzésükön látszott, mi mindent kellett már szenvedniök a sorra egymást követő vételeken és eladásokon.”]

Jegyezzük meg, hogy Gyergyai Albert az idézetben a *dictionnaire* szót, helyesen, lexikonnak fordítja.

Nem helyes viszont a *dictionnaire* szó fordítása Agota Kristof alábbi művének magyar fordításában, és ezzel már át is térünk a szótár igencsak megváltozott figurativitására és funkcióira a kortárs szövegekben, melyekre Francœur vizsgálata már nem tér ki, mert példáit mind a *Frantext* és a *Gallica* adatbázisokból veszi, melyek csak már szerzői oltalom alá nem eső műveket tartalmaznak.

« C'est là-haut que nous dissimulons le cahier de composition, le dictionnaire de notre Père et les autres objets que nous sommes obligés de cacher. » [„Odafönt rejtettük el a Nagy Füzetet, Apánk lexikonát {le Grand Cahier, l'Encyclopédie de notre Père} és a többi olyan dolgot, amit muszáj eldugnunk.”] (Kristof 1986: 11 és 1991: 11)

A szövegben szereplő *dictionnaire* szó itt egyértelműen szótárt jelöl, még ha a lexikon régies értelmében nem is zárja ki ezt a jelentést. Azon túl, hogy a „Nagy Füzet” a regényben itt még nincs nagy füzetként aposztrofálva, hanem csak egy fogalmazásfüzet, különös jelentéssel és jelentőséggel bír, hogy a fogalmazásokhoz és a tanuláshoz a fiúk mindösszesen két könyvvel rendelkeznek: egy Bibliával és a szóban forgó szótárral.

« Nous employons le dictionnaire pour l'orthographe, pour obtenir des explications, mais aussi pour apprendre des mots nouveaux, des synonymes, des antonymes. La Bible sert à la lecture à haute voix, aux dictées et aux exercices de mémoire. Nous apprenons donc par cœur des pages entières de la Bible. » [„A lexikon

alkalmas a helyesírás ellenőrzésére, szómagyarázatra és arra is, hogy új szavakat tanuljunk, rokon- és ellentétes értelmű szavakat. A Bibliát használjuk olvasásra, tollbamondásra és emlékeztetfejesztésre. Egész oldalakat tanulunk meg belőle.”] (Kristof 1986: 32 és 1991: 29)

Ha a deszakralizált Biblia itt egyszerű olvasókönyv, iskolai szöveggyűjtemény, akkor az apától örökölt szótár az egyetlen tankönyv, szabálygyűjtemény. A Bibliából tanulnak olvasni, a szótárból tanulnak *írni*, ahogyan Kristóf Ágota mellett sok emigráns író teszi ezt kényszerű vagy önként vállalt nyelvváltása során. Tudjuk, Kristóf Ágota svájci emigrációja során milyen keservesen tanul meg franciául, és felidézhetnénk ezzel kapcsolatban az *Analfabéta* [L’Alphabète] című önéletrajzi regényének szívbemarkoló sorait. A magyar változatot Petőcz András fordításában adjuk meg (KRISTOF 2004: 52, 54 és 2007: 58–59, 60–61):

« Cinq ans après être arrivée en Suisse, je parle le français, mais je ne le lis pas. Je suis redevenue une analphabète. Moi, qui savais lire à l’âge de quatre ans. Je connais les mots. Quand je les lis, je ne les reconnais pas. Les lettres ne correspondent à rien. Le hongrois est une langue phonétique, le français, c’est tout le contraire. {...} J’aurai encore deux enfants. Avec eux, j’exercerai la lecture, l’orthographe, les conjugaisons. Quand il me demanderont la signification d’un mot, ou son orthographe, je ne dirai jamais : – Je ne sais pas. Je dirai : – Je vais voir. Et je vais voir dans le dictionnaire, inlassablement, je vais voir. Je deviens une passionnée du dictionnaire. » [„Öt évvel azután, hogy megérkeztem Svájcba, már beszélek franciául, de nem olvasok. Újra analfabéta lettem. Én, aki már négyévesen tudtam olvasni. Ismerem a szavakat. Amikor olvasok, mégsem ismerem fel őket. A betűk nem kapcsolódnak semmihez. A magyar fonetikus nyelv, a francia pont az ellenkezője. {...} Még két gyerekem születik. Velük gyakorolom majd az olvasást, a helyesírást, az igeragozást. Amikor megkérdezik tőlem egy-egy szó jelentését, helyesírását, soha nem mondom azt: – Nem tudom. Azt mondom inkább: – Utánanézek. És utánanézek a szótárban, fáradhatatlanul, utánanézek. Szenvedélyes szótárhasználó leszek belőlem.”]

A szótár különös jelentőséget kap azonban a háború utáni regényben. Nem szólunk itt hosszabban a „könyv a könyvben” jelenség elszaporodásáról, de a metafikció felerősödésével a referencia, a létező világ ábrázolásának háttérbe szorulásával nyilvánvalóan mind gyakoribb az irodalomban a könyves modell, a világ könyvként és kiváltképp *tökéletes* könyv-

ként, avagy minden lehetséges létezőt potenciálisan tartalmazó modellként való felfogása. Ez lehet egy egész könyvtár (gondoljunk Umberto Ecóra vagy Jorge Luis Borgesre), de lehet egyetlen könyv, és ez a minden létezőt tartalmazó könyv mi is lehetne más, mint egy szótár.

Szintén ebbe a sorba tartoznak az *OULIPO* törekvései, például Georges Perec ambíciója, hogy a szótár minden szavát felhasználja, vagy a nyelvi játék, a lista esztétikája. Perec a *La disparition* című regényének megírásához úgy fog hozzá, hogy kigyűjti az „e” hangot nem tartalmazó szavakat. Egy 1978-as rádiónyilatkozatában Balzacra utalva így nyilatkozik (MAGNÉ 1995: 331): *Moi, je veux me mesurer avec les dictionnaires*. [‘Én a szótárakkal akarom mérni magam’]. A Marcel Benabou-val közösen írott *Production automatique de littérature française* című könyvében (rövidítése: *PALF*) a nyelvi játék alapja valamely szótári definíció. Például: úgy írni regényt, hogy egy mondat minden szavát a saját definíciójával helyettesítjük. Vagy: végy két mondatot és transzformációs eljárások segítségével bizonyítsd be, hogy tulajdonképpen azonosak: a *Le presbytère n’a rien perdu de son charme, ni le jardin de son éclat* ’A parókia semmit sem veszített varázsából, ahogy a kert sem pompájából’ mondat azonos a *Prolétaires de tous les pays, unissez-vous!* ’Világ proletárjai egyesüljete! mondattal (MAGNÉ 1995: 334).

A szótár mint világmodell azonban egészen más jelentéssel bír a mind gyakrabban, kényszerű migráció vagy személyes döntés alapján nem anyanyelven íródott kortárs irodalomban, különösen a frankofón irodalomban. Emlékeztetnénk rá, hogy a fogalom ma nem egyszerűen francia nyelven írott irodalmat jelent, hanem franciául mint idegen nyelven írott irodalmat, tehát olyan művek szerzőit értjük rajta, akiknek a francia nem első nyelve, és épp ezért az írás egész folyamata alatt tudatában vannak választott írói nyelvük, *írói álnyelvük* idegenségének; ez az idegenség kölcsönhatásba lép azután az irodalmi nyelv köznyelvtől való idegenségével. A jelenség nem új keletű, gyakran idézett példái a XX. század ötvenes-hatvanas évei abszurd színházának szerzői, Beckett, Ionesco, Adamov. E szerzők közös sajátja, hogy az idegennyelvűség tudata mint kifinomult nyelvi érzék, nyelvi felettes tudat funkcionál náluk, ami nem azonos – még ha sokban hasonlít is – a szociolingvisztikában a hatvanas évektől megfigyelt „nyelvi bizonytalanság” (*insécurité linguistique*) fogalmával, melyen inkább a beszélőnek azt a felismerését értjük, hogy az általa használt nyelv nem azonos a közösség által sztenderdnek elismert nyelvvel. Ez a nyelvi bizonytalanság vagy inkább a nyelvi tudatos-

ság készíteti Katalin Molnárt például ”szótárstílusú” szövegek megalkotására, melyekben a szavak megőrzik szótári alakjukat, mint a *poèmes Incorrets* következő darabjai (idézi OERI 2017: 289):

« deux Chemins Être Devant Moi
et Je Non Savoir Vers Lequel Partir
deux Maîtresses J’ avoir
et Je Non Savoir Laquelle Quitter
je Quitte Blonde
à Pentecôte
et Je Quitte Brune
à Ma Mort » (MOLNÁR 1995: 45)

« petit Oiseau
petit Oiseau
petit Oiseau Bavardeur
je Te Prie De Porter Ma Lettre Dans Mon Beau Pays
et Si Là-bas On Te Demander Qui L’ envoyer
je Te Prie De Leur Dire Que Celui Qui L’ envoyer
avoir Cœur Fendu
et Si Là-bas On Te Demander Comment J’ être
je Te Prie De Leur Dire Que Dans Prison J’ être » (MOLNÁR 1995: 33).

Molnár felfogásában bárkiből, bármilyen nyelven lehet költő, ehhez csak egy szótár kell:

« si tu vouloir faire poème
dans langue que tu non connaître
tu penser *d’abord*
que cela être *impossible*
car
tu *seulement* pouvoir faire poème
dans langue
que tu connaître
pourtant
tu pouvoir *néanmoins*
vouloir faire cela
et *dans ce cas*
tu devoir chercher méthode
qui permettre cela
par exemple
tu décider
seulement utiliser dictionnaire » (MOLNÁR 1995: 35)

De emellett a nyelvváltó író kialakítja „személyes szótárát”, ahol a szavak alakja a költői funkció felülkerekedésével eltorzul, eredeti alakjától a *mot-valise* (‘szóösszerántás’) elvén eltér, akár Queneau szójátékaiban. Őri Júlia a következő példákat gyűjti ki Molnár Katalin *Lamour Dieu* (1999) című regényéből (OERI 2017: 344):

<i>kréditien</i>	chrétien
<i>bucolique</i>	catholique
<i>isolman</i>	musulman
<i>Privadan</i>	Ramadan
<i>Joyeux-Noël</i>	Noël
<i>monotogamie</i>	monogamie
<i>amalgamie</i>	polygamie
<i>Le Petit Camembert</i>	Le Petit Robert

Például ezt írja a regényben:

« Quant aux mots difficiles, ils seront expliqués. Nous utiliserons pour cela Le Nouveau Petit Camembert (dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française). » [‘A nehéz szavakat megmagyarázzuk. Ehhez a Le Nouveau Petit Camembert (a francia nyelv alfabetikus és analogikus szótára) című szótárt használjuk.’]

És mi sem jobb példa a fent említett nyelvi bizonytalanságra, mint az, hogy még az ISBN-számot is megadja.

Kristóf Ágotát, mint láttuk korábban, a nyelvi bizonytalanság/tudatos-ság állandó szótárhasználatra készíti, sőt kényszeríti még évtizedekkel az emigráció után is. De a szótárhasználatról ez nem múlik el, sőt, bizonyos tekintetben a szótár a nem sztenderd változatok megadásával csak fokozza a nyelvi anomáliát, és egyben a költői funkció felerősödésével jár.

A szótár azonban egészen különös jelentőséggel bír azon emigráns frankofón íróknál, akik számára a francia nyelv választott nyelv és nem csupán elszenvedett nyelv. Hosszasan lehetne beszélni itt a posztkolóniális irodalomról vagy a franciát választó írók hosszú soráról, Tzvetan Todorovtól Julia Kristeván, Nancy Hustonon, Milan Kunderán át Andrei Makine-ig.

Utolsó idézetünk a kínai származású kanadai francia írónőtől származik, aki *Quatres milles marches : un rêve chinois* című önéletrajzi ihletésű szövegében írja le kivándorlását, a francia nyelv választását és a franciául írás folyamatát. Ying Chen Camus boldog Sziszüphosz mítoszát teszi sajátjává, amikor így ír a francia nyelvhez való viszonyáról (CHEN 2004: 27):

« Il n'est peut-être pas très modeste de me comparer à Sisyphe, mais j'ai souvent l'impression de vivre un destin semblable, de mener une tâche aussi difficile parce que sans avenir. La langue française est cette pierre qui quelquefois m'échappe, d'autres fois me reconforte, mais jamais ne m'appartiendra de façon absolue. Les mots se moquent de moi et les phrases se décomposent dans ma tête. Quand je suis fatiguée, je confonds le jour et la nuit, l'Occident et l'Orient, et je me trompe de sons et de couleurs. À ces moments-là, j'éprouve la sensation étourdissante d'arriver au seuil d'une poétique, sinon de la folie. Il me faut alors revenir dans les dictionnaires et tout recommencer. Je ne serai jamais certaine de ma maîtrise de cette langue, c'est pourquoi elle me paraîtra toujours séduisante. [...] Il n'y a donc pas de but, puisque chaque but est un début. Il n'y a que des débuts. Il ne faut pas espérer ni attendre. Il s'agit de faire comme Sisyphe : se contenter de l'instantanéité du travail, aimer l'incertitude, être heureux de verser des sueurs à chaque pas, conserver le moral même en se retrouvant en bas de la pente. [‘Talán szerénytelenség részemről, hogy Sziszüphoszhoz hasonlítom magam, de gyakran támad az az érzésem, hogy a sorsom hasonló, mert a feladatomból kilátástalan. Számomra a francia nyelv az a sziklatömb, amely néha kiesik kezemből, másszor megvigasztal, de sohasem lesz teljesen az enyém. A szavak a bolondját járatják velem, és a mondatok szétesnek a fejemben. {...} Ezekben a pillanatokban az a szédítő érzésem támad, hogy egy poétika küszöbén állok, vagy az örületén. Vissza kell térnem ilyenkor a szótárakhoz, és mindent előről kezdenem. Sohasem leszek biztos a nyelvtudásomban, ezért lesz számomra a francia mindig is elbűvölő. Nincs végcél, mert minden cél csak egy kezdet. Csak kezdetek vannak. Semmit sem remélek, semmit sem várok. Úgy kell tennem, mint Sziszüphosz: megelégednem a pillanatnyi munkával, szeretnem a bizonytalanságot, örülnöm kell minden lépés verejtékcseppjének, jókedvűen, még a lejtő alján is.’]

Irodalom

- CAMUS, Albert (1947) *La Peste*. Paris, Gallimard. (Collection « Folio »).
- CAMUS, Albert (1979) *A pestis*. Ford. Győry János. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- CHAMPFLEURY (1853) Les souffrances du professeur Delteil. In *Contes d'été*. Paris, Victor Lecou, 5–230.
- CHEN, Ying (2004) *Quatre mille marches. Un rêve chinois*. Paris, Seuil.

- CORMIER, Monique C. – FRANCEUR, Aline – BOULANGER, Jean-Claude (dir.) (2003) *Les dictionnaires Le Robert : genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal.
- CORMIER, Monique C. – FRANCEUR, Aline (dir.) (2005) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal.
- COUTY, Daniel – REY, Alain – CARON DE BEAUMARCHAIS, Pierre-Augustin (2001) *Dictionnaire des écrivains de langue française*. Paris, Larousse.
- ERNAUX, Annie (1974) *Les armoires vides*. Paris, Gallimard.
- FEYDEAU, Georges (1910) *On purge bébé!* Paris, Librairie théâtrale. – https://fr.wikisource.org/wiki/On_purge_b%C3%A9b%C3%A9 [Letöltés: 2018.01.16]
- FLAUBERT, Gustave (1928) *Madame Bovary*. Paris, Eugène Fasquelle, Éditeur.
- FLAUBERT, Gustave (1984) *Bovaryné*. Ford. Gyergyai Albert. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- FRANCEUR, Aline (2011) L'écrivain français et le dictionnaire dans son œuvre : objectivation, symbolisation, symbiose constante. *Mémoires du livre*, vol. 2, no 2. (2011) – www.erudit.org/revue/memoires/2011/v2/n2/1001763ar.htm [Letöltés: 2018.01.15.]
- FURETIÈRE, Antoine (1690) *Dictionnaire universel contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts*. La Haye – Rotterdam, Arnout & Reinier Leers.
- GARCIN, Jérôme (2004) *Dictionnaire des écrivains contemporains de langue française – par eux-mêmes*. Paris, Fayard.
- KRISTOF, Agota (1986) *Le grand cahier*. Paris, Éditions du Seuil.
- KRISTOF Agota (1991) *Trilógia*. Ford. Bognár Róbert, Takács M. József. Budapest, Magvető.
- KRISTOF, Agota (2004) *L'Analphabète : récit autobiographique*. Carouge, Éditions ZOÉ.
- KRISTOF, Agota (2007) *Az analfabéta*. Ford. Petőcz András. Pécs, Palatinus.
- MARTIN DU GARD, Roger (1955) *Les Thibault*. Tome premier. Paris, Gallimard.
- MARTIN DU GARD, Roger (1963) *A Thibault család. I.* Ford. Benedek Marcell. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- MAGNÉ, Bernard (1995) Georges Perec : faire concurrence au dictionnaire. In *Dictionnaires et littérature. Actes du Colloque International « Dictionnaires et littérature, Littérature et dictionnaires (1830–1990) », Lexique*, 12–13 (1995) : 331–342.
- MOLNÁR, Katalin (1995) *poèmesIncorrects et mauvaisChants chantsTranscrits*. Paris, Fourbis.
- MOLNÁR, Katalin (Kité Moi) (1999) *Lamour Dieu*. Paris, P.O.L.
- OERI, Julia (2017) *Dialogue et dialogisme dans l'œuvre de Katalin Molnár*. Madrid, Thèse doctorale de l'Université Complutense de Madrid.
- PEREC, Georges (1978) *La Vie mode d'emploi*. Paris, Hachette.
- PRUVOST, Jean (2003) Dictionnaire : le mot des mots. *Liberté*, 45 (2), 19–36.

- REY, Alain (1995) « Le statut du discours littéraire en lexicographie ». In *Dictionnaires et littérature. Actes du Colloque International « Dictionnaires et littérature, Littérature et dictionnaires (1830–1990) »*, *Lexique*, 12–13 (1995) : 17–32.
- ROGER-VASSELIN, Denis – HAMON, Philippe ([2000] 2011²) *Le Robert des grands écrivains de la langue française*. Paris, Le Robert. (Collection „Les dictionnaires thématiques”).

Les écrivains et les dictionnaires

Cette étude aurait pu porter le titre de Le dictionnaire des écrivains, cette appellation est cependant trop bien identifiée par les entreprises proposant des volumes encyclopédiques sur les écrivains d'expression française comme Le Robert des grands écrivains de la langue française ou le Dictionnaire des écrivains de langue française repris par Larousse en 2001. Nous proposerons donc ici une réflexion sur la présence du dictionnaire dans le texte littéraire, en nous basant en partie sur la typologisation établie par Aline Francœur à partir d'exemples provenant des bases de données Frantext et Gallica. D'autres exemples, plus récents, nous permettent de démontrer que le dictionnaire figurant dans le texte littéraire est plus souvent doté d'une fonction expressive que référentielle : loin de la fonction potiche, le dictionnaire participe à la métatextualité, et sera donc un élément constitutionnel de la littérarité du texte.

A PETIT LAROUSSE SZÓTÁR „RÓZSASZÍN OLDALAI”

HORVÁTHY SÁRA

doktoranda, ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

1. Bevezetés

A *Petit Larousse* szótár (a továbbiakban: *PL*) Franciaország egyik legrégebbi, legnagyobb hírnévnek örvendő szótára, amelyet nem csak a belőle évente eladott 800 000 példány tesz érdekessé, és nem is csak az, hogy lapjaira minden évben felkerülnek a Francia Akadémia által elfogadott neologizmusok, valamint a frankofón világ legjellemzőbb lexikai újdonságai. A *PL* szótár minden bizonnyal legjellemzőbb különlegessége a nyelvi és az enciklopédikus részeket egymástól elválasztó egyedülálló betét, az ún. *pages roses* ’rózsaszín oldalak’.

Tanulmányunkban először ismertetjük ezen oldalak fizikai jellemzőit, majd a második részben a lapok tartalmát, és végül egy hármaskutatás alapján bemutatjuk, hogy milyen szerepet játszanak ma a *PL* szótár rózsaszín oldalai.

2. Mit értünk a „rózsaszín oldalak” elnevezésen?

2.1. A rózsaszín oldalakról általában

Amint már említettük, a *PL*-ben a közneveket tartalmazó szótári és a tulajdonneveket regisztráló enciklopédikus rész között elhelyezkedő néhány oldal rózsaszín árnyalatú. Ezen a 10-20-30 rózsaszín lapon is magyarázatok sorakoznak, de nem szómagyarázatok, és amit magyaráznak, az többnyire nem is francia eredetű. A rózsaszín oldalakon a szótárforgató latin, illetve más nyelvű kifejezésekkel és mondásokkal ismerkedhet meg.

2.2. A rózsaszín oldalak felépítése

A rózsaszín oldalak kinézetében nem sok változás történt az idők során. A kifejezések és a mondások ábécésorrendben követik egymást. Baloldalt, kövér betűvel szerepelnek az eredeti alakok, alattuk a szó szerinti fordításuk. Mellette, jobbra a kifejezések, mondások nyelvi eredetét olvashatjuk (*a cappella* « expression italienne », *at home* « locution anglaise »), amelyet a kiejtésük követ. A *PL* általunk megvizsgált kiadásában a következő nyelvű kifejezések fordultak elő: latin, olasz, angol, német, ógörög, héber, spanyol, arab. Érdekes megjegyezni, hogy a nyelvek száma kiadástól függően változó.

Ezek után a kifejezések, mondások szerzőivel kapcsolatos információk következnek, amennyiben ezek ismertek (ki és mikor írta, milyen

műben szerepel: « mot emprunté d’Horace, *Art poétique*, 147 » [*ab ovo*], « exclamation poussée, dit-on, par Le Corrège devant la *Sainte Cécile* de Raphaël » [*anch’io son’pittore*]). Viszont, ha nem író vagy híres ember kijelentésével van dolgunk, akkor arról kapunk információt, hogy milyen szakterülethez kapcsolódik a vizsgált elem (egyház, jog, politika stb.): « en minéralogie » [*in situ*], « droit politique » [*jus publicum*]. Végül következik a kifejezések és mondások mindennapi jelentése és használata, esetleg francia megfelelője, ha van, és nem egyezik az eredetivel (« qui équivaut à l’expression française ’bon gré, mal gré’ » [*volens, nolens*]). Előfordul az is, hogy külön magyarázat nélkül csak egy példát ad meg a szótár: « Ne prenez jamais une décision *ab irato* ».

Érdeemes megjegyezni, hogy már a régebbi kiadásokban – és ez nem változott az idők során – bizonyos elejtett melléknevek, kifejezések utalnak a szótárszerkesztő szubjektivitására, értékítéletére, ami nem szokásos a szótárak esetében. Pl. « *Ambitieuse devise de la maison d’Autriche* » [*Austriæ est imperare orbi universo*], « le voluptueux Horace » [*Epicuri de grege porcum*], « *élégante définition du droit* » [*Jus est ars boni et aequi*].

Az újabb kiadásokban áttekinthetőbb az elrendezés: tágasabb szerkesztéssel, nagyobb betűmérettel, több színnel és írásmóddal igyekeznek kellemesebbé tenni az olvasást.

2.3. Óvatos változások

A *PL* rózsaszín oldalai, akárcsak az *Académie Française* által oltalmazott francia nyelv maga, nagyon konzervatívak. Igazán nagy változás 1980-ban történt, amikor is *Proverbes et maximes* címmel francia közmondások, bölcs mondások kerültek be a válogatásba az eddig kizárólag latin mondások és néhány más nyelv kifejezései közé. Ugyanakkor egészen 2010-ig kellett várni, hogy az egész frankofón világból, akkor is főként Québecből, bekerülhessenek közmondások. Ezeket egyébként nem a latin mondások közé sorolták be, hanem külön oldalakon szerepelnek a latin rovat után. A legutolsó, 2018-as kiadásban 52 közmondásból áll ez a *Petit Trésor de la langue française* címet viselő gyűjtemény, s e válogatást szerintünk, nemcsak a franciát mint idegen nyelvet tanító tanároknak, de a franciát anyanyelvként tanítóknak is érdemes lenne megismertetniük a tanulókkal. A frankofón kultúra megismerésének játékos formában történő megközelítésére adna módot, ha a középiskolai diákok és az egyetemi hallgatók a nyelvórákon megpróbálnák kitalálni egy adott közmondás jelentését. Például azt, hogy a *lancer un chameau* ’eldob egy tevét’ kifejezés azt jelenti, hogy durva francia nyelvtani hibát követünk el.

Egy másik, szintén a XX. század végén, a XXI. század elején bekerült és a *Mots historiques* (‘Történelmi mondások’) címet viselő külön rovat híres emberek híres mondásait tartalmazza (pl. *L’État, c’est moi* ‘Az állam én vagyok’). A kijelentés sokszor már úgy ment át a francia beszélők szóhasználatába, hogy ismerik ugyan azt, de abban már nem annyira biztosak, hogy ki, mikor s miért mondta.

Térjünk vissza egy szó erejéig az első részre (*Locutions latines, grecques et étrangères*). Ezek az idegen (azaz nem francia nyelvű) szólások, mondások már a legelső kiadásban is jelen voltak. Akkor 14 oldalt tettek ki, az első az *Ab absurdo* volt, az utolsó a *Vox populi, vox Dei*. Azóta sok változás történt, ha a számokat nézzük: megnőtt az oldalak száma elsősorban a latin mondások számának növekedése miatt. A számok kérdésére majd a harmadik, gyakorlati részben visszatérünk még. Viszont a rózsaszín oldalak funkciójának lényege ugyanaz maradt. Ezzel fogunk foglalkozni tanulmányunk második részében.

3. A rózsaszín oldalak lényege, tartalma és tartalmi változásai

3.1. Miért születtek meg a rózsaszín oldalak?

Még az első *PL* szótár előtt, 1860-ban Pierre Larousse megszerkesztett és kiadott egy *Jardin des racines latines* című kötetet, valamint ennek ögörög megfelelőjét is, amelynek vezérgondolata az volt, hogy mindenki számára hasznos néhány latin szó ismerete. Akkoriban már kihalófélben volt a latin nyelv tanulása, tanítása és ismerete. Művéről ezt írta (LAROUSSE 1860: 9):

« *Un peu de latin, quelques mots seulement, et toujours du point de vue de notre langue seule.* » [Egy kevéske latin, csak pár szó, és mindig csak a mi nyelvünk szemszögéből.]

E könyvecskének és a későbbi *PL* szótárakban található latin mondásoknak sem az a célja, hogy megtanítsák az olvasót latinul. Nem az a cél, hogy ezek után eredetiben tudjuk olvasni az antik klasszikusokat. Ha túl jól tudnánk latinul, akkor nem is használnánk többet a rózsaszín oldalakat. Inkább az a cél, hogy a kultúra tovább éljen, ezek a híres mondások bekerüljenek a mindennapjainkba és megmaradjanak a köztudatban, esetleg még használni is merjék őket az olvasók. Ehhez a mondás jelentésének és használati kontextusának ismerete szükséges. A XIX. században még divatos volt könyvfejezeteket, könyveket olyan latin mondásokkal kezdeni, amiket rendszerint le sem fordítottak. Így például Victor Hugo verseit sokszor egy idézet nyitja: *Per amica silentia lunae*. Virgile.

(V. Hugo, *Les Orientales*, X, *Clair de Lune*), *Te referent fluctus !* Horace. (V. Hugo, *Les Feuilles d'automne*, IX, *À M. de Lamartine*).

Ilyenkor a rózsaszín oldalakat úgy lehet igénybe venni, mint egy hagyományos idegen nyelvű szótárt: ha nem ismerjük ezt a Horatius-idézetet, megnézhetjük a *PL* rózsaszín oldalain, mint ahogy általában a szótárban szoktunk utánanézni az ismeretlen szavaknak.

A XX. század során azonban egyre csak csökkent a latin használata a közéletben, ezzel párhuzamosan az irodalomban is, a latin tanítása is megtorpant, a latintudás már nem volt olyan fontos és elvárt. A *PL*-ban is érezhető ez a változás: 1946 és 1975 között a rózsaszín oldalak száma a felére csökkent.

3.2. A fontosabb változások

Kikerültek a hosszabb irodalmi idézetek (pl. 1965-ben még szerepel Ovidius *Quiquid tentabam dicere versus erat* felsóhajtása, de 1995-ben már nem), és bent maradtak a rövid, könnyen megjegyezhető vagy felismerhető, ironikus vagy komikus hatást keltő kifejezések, mondások. Pl.: *Ad maiorem Dei gloriam, In vino veritas, Nunc est bibendum*. Ezeket a legtöbb, átlagműveltséggel rendelkező francia felnőtt ismeri.

Bizonyos kifejezések azért tudtak az évek során megmaradni a rózsaszín oldalakon, mert fontos történelmi szerepük (*Fluctuat nec mergitur*, [Párizs jelmondata], egyszerű egyházi (*pater noster* 'Miatyánk'), illetve jogi (*de facto/de jure*) vonatkozásaik vannak még ma is. Esetleg azért, mert írásban is használatos a rövidítésük (*etc.*, *ex aeq.*), vagy közmondásokká váltak, és ezeknek a francia változatát is ismerik és egyre inkább használják a beszélők (pl. az *Alea jacta est* helyett a *Le sort en est jeté*).

3.3. Jelképes érték

Több szempontú jelképes értékkel is rendelkeznek ezek a latin és külföldi mondások. Valahogy, valahol, szinte minden iskolázott francia hallott már a rózsaszín oldalakról, még ha nem is használja őket rendszeresen. Az *Astérix* képregénysorozatban szereplő latin mondások is, melyeket az elkeseredett kalózkapitány vagy a hetvenkedő Caesar, esetleg a legyőzött római katonák emlegetnek, a szerző Goscinnny bevallása szerint is a *PL* szótár rózsaszín oldalairól származnak:

« Je me suis toujours inspiré des pages roses du *Petit Larousse* pour faire parler mes Romains en latin. Il m'est arrivé de recevoir des lettres de latinistes distingués me signalant une incorrection dans telle ou telle phrase, je les renvoyais alors à la page "tant" du *Petit Larousse*. Moi, je ne peux pas faire d'erreurs... Je n'ai jamais

fait de latin ! » [Mikor római hőseimet latinul beszéltettem, mindig a *Petit Larousse* rózsaszín oldalából merítettem. Megesett, hogy a latint magas szinten művelő tudósok levelet küldtek nekem, melyben jelezték, hogy egyes mondatokban pontatlanságok rejlenek. Ilyenkor a *Petit Larousse* adott oldalára hivatkoztam. Én magam nem tévedhetek... sose tanultam latinul!] (MOLIN 2016: 6).

A latintanulásra vagy inkább a figyelem felkeltésére való tekintettel külön albumot is kiadtak, amelyben az összes megjelent *Astérix* képregényből összegyűjtötték azokat a kockákat, ahol eredeti latin mondások hangzanak el. Mivel az ókorban játszódnak ezek a humoros történetek, és mert a kiadók rájöttek a marketingfogás lehetőségére, bizonyos albumok meg is jelentek latinul. Ez persze némi ellentmondással jár: *Astérix* és társai azért küzdenek, hogy ne nehezedjen rájuk a római iga, többek között az azt megtestesítő kötelező latin nyelvhasználat sem. Így eléggé meglepő a latin használata az ellenálló gall hős szájából.

A rózsaszín oldalak olykor írók pályafutásáról is döntenek, akár élet-sorsokat is befolyásolhatnak. Teodoro Gilabert 2008-ban *Les pages roses* címmel megjelent első regényében a rózsaszín oldalakhoz való saját kapcsolatáról mesél. A könyv minden fejezetét a szótárból vett egy-egy latin mondással kezdi. Mindez nem meglepő, hisz életében meghatározó szerepet játszottak a *PL* rózsaszín oldalai, lévén, hogy latin- és ógörög-tanár volt.

A rózsaszín oldalak a *PL* szótáraknak olyannyira sajátosságai, hogy ezek védelmére még peres eljárást is képes volt indítani a Larousse Kiadó. Amikor 1996-ban a *Maxidico* szerkesztősége elhatározta, hogy ők kék oldalakkal fogják szétválasztani szótárukban a köz- és tulajdonneveket, és rendkívül olcsón is árusítják majd kiadványukat, a Larousse és a Robert kiadók egyesített erővel „hamisítás” vádjával beperelték a kiadót (tudniillik a *Maxidico* nagyrészt egyszerűen lemásolta a két említett szótár régi példányait). A Párizsi Kereskedelmi bíróság két kiadás után (1996 és 1997) végül nem engedélyezte a szótár további forgalmazását. Akkor született az a határozat, hogy a szótárírásban a szavak és a kifejezések kiválasztása „intellektuális tevékenységnek” számít. Ez is jól mutatja a rózsaszín oldalak fontos jelképes értékét.

Milyen szerepük van ezeknek a rózsaszín oldalaknak mai világunkban? Hogyan viszonyulnak hozzájuk a ma élő francia anyanyelvűek, illetve franciául tanulók? A tanulmány harmadik részében e kérdésekre keressük a választ.

4. A rózsaszín oldalak vitalitásáról: hármas kutatás

Az elméleti kérdések után érdekesnek tűnt számunkra kitekinteni a gyakorlatra is. Ezért elvégeztünk egy hármas kutatást. Először is a francia nyelvész, Jean Dubois ötlete alapján (DUBOIS 1962) összehasonlítottunk több *PL*-kiadást. Dubois arra volt kíváncsi, hogy milyen változások következtek be a todalékokkal ellátott szavak között az évtizedek során. Minket az érdekelt, hogy milyen változások mentek végbe a rózsaszín oldalakon: milyen kifejezések, mondások voltak a legelső *PL* rózsaszín oldalain, s milyenek vannak a legújabb kiadásban; mely mondások kerültek ki, melyek kerültek be, és hogy mindez milyen konkrét formában valósult meg.

4.1. Számadatok az első kutatásból

Az első kutatás során a *PL* következő hat kiadásával dolgoztunk: 1912 (az ún. „alfa” változat), 1931, 1965, 1995, 2009 és 2018 (az ún. „ómega” változat).

Első lépésként megszámloltuk, hány oldalt tesznek ki a rózsaszín oldalak, majd feljegyeztük mind a hat kiadás legelső és legutolsó kifejezését. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy az „alfa” kiadásnak az első oldalán található szólásaiból mennyi maradt meg az „ómega” kiadás első oldalán.

Utána, mivel nem tudtunk az összes kifejezéssel foglalkozni, az A betűvel kezdődőket hasonlítottuk össze. Ezt tette egyébként Jean Dubois is. Ő is tudta, hogy önkényes a választás, mi is tudtuk, és ez be is bizonyosodott. Egyik szótárban több a latin mondás, mint a másikban, viszont pont ugyanannyi az „A” betűvel kezdődők száma, ami azt jelentheti, hogy talán más betűknél történtek változások. A 97. oldalon található táblázat a vizsgálat számszerű eredményeit mutatja be különös tekintettel arra, hogy mennyi a latin kifejezések, mondások száma és mennyi a más nyelvűeké. A táblázat számai a következőket mutatják:

- 1) Egy 1912 és 1931 között bekövetkezett bővítési folyamat után jelentős csökkenés történt a kifejezések, mondások számában.
- 2) Kikerültek olyan idegen jelentések, amelyek egy elavult vagy túl leszűkült világra utalnak. 1965-ben eltűnt például a zenei világban elterjedt használatú *a capella* kifejezés. Úgy tűnik, hogy a *PL* szerkesztőinek nem volt már elég közhasznú.
- 3) A francia–német háborúknak nem sok befolyása volt a szótár világára. Se előtte, se utána nem volt nagy változás. Csupán egy virágnév (*Vergissmeinnicht* ’nefelejcs’) került ki a *PL* rózsaszín

oldalairól (az a kérdés is felvethető, hogy egyáltalán mi indokolta jelenlétét).

- 4) Az ógörög a latinhoz képest mindig alulreprezentált volt, az is maradt. A 2009-es szótárban csoportot váltott az *eurêka*: „történelmi kijelentés” lett belőle (de ez a változás vitatható, hisz akkor az *Alea jacta est* mondás, amely nem kevésbé híres mondás, miért nem került szintén ebbe a csoportba).
- 5) Az 1995-ös kiadásban az arab nyelv is megjelent, esetleg politikai korrektség miatt, de akkor ahhoz képest csak jelképesen került be, mert nagyon kevés arab kifejezés és mondás olvasható (mindössze az *inch 'allah* kifejezés).
- 6) A 2009-es kiadásban a spanyol *se habla español* kifejezés tűnt el, pedig a spanyol az utóbbi évtizedekben egyre fontosabbá válik.
- 7) Az össz-számot tekintve, természetesen a latin elemek alkotják a kifejezések, mondások többségét.

	1912 („alfa”)	1931	1965	1995	2009 és 2018 („ómega”)
Oldalszám	30	32	18	13	9
Összesen	665	702	370	294	214
Legelső	<i>Ab absurdo</i>	<i>Ab absurdo</i>	<i>Ab absurdo</i>	<i>Ab imo pectore</i>	<i>Ab imo pectore</i> ¹
Legutolsó	<i>Walk-over</i>	<i>Walk-over</i>	<i>Vulnerant omnes, ultima necat.</i> ²	<i>Vulnerant omnes, ultima necat.</i>	<i>Vulnerant omnes, ultima necat.</i>
Első oldal	14	14	9	7	7
„A” betű	84	84	50	38	26
Latin	618	649	328	257	105
Olasz	24	22	13	13	7
Angol	13	20	18	15	6
Ógörög	4	5	5	3	2
Német	3	3	3	2	1
Héber	2	2	2	2	2
Spanyol	1	1	1	1	0
Arab	0	0	0	1	1

¹ Az „alfa” változatban = 3. pozíció.

² Az „alfa” változatban = utolsó előtti pozíció.

4.2. Példák a második kutatásból

A kutatásnak volt egy második, gyakorlatibb része. Kik és hogyan használják, ismerik ezeket a mondásokat? Rákerestünk a legismertebb internetes keresőn a szólásra, és megvizsgáltuk a „hírek” kategóriában megjelenő találatokat: nem csak frankofón lapokon megjelent cikkeket elemeztünk, hanem holland, brit, német, amerikai, spanyol, magyar, bolgár, török lapokon közöltek is. Ez rendkívül izgalmas elemzés volt, mert a vizsgálatok azt is sugallták, hogy ezek a szólások nemcsak frankofón területen, de nem is csak újlatin nyelvterületen használatosak, hanem annál sokkal szélesebb körben. És nem csak az ismertebb szólások jelentek meg az újságcikkekben, hanem kicsit kevésbé ismertek is. Íme néhány példa:

« Il est certain que les Cubains s'en souviendront, de Castro : un monument, hélas, *aere perennius*, comme dit le poète Horace. » (*Le Figaro*, 15/12/2016)

« Les demandeurs d'asile ne sont pas là pour rester *ad vitam aeternam*. » (*Midi Libre*, 22/06/2017)

« Comptant revenir à l'*alma mater* dans un avenir proche... » (*Carraibes Créole News*, 26/06/2017)

A latin és az ógörög nyelv tanításának visszaszorulása folyamatosan vita tárgyát képezi, és ebbe akarva-akaratlanul belekerülnek a rózsaszín oldalak is. Erről tanúskodik Pascal Engel francia filozófusnak a baloldali *Libération* napilapban megjelent ironikus cikke is, amelyből lefordítottunk néhány részletet (ENGEL 2017). Szerintünk ez tökéletesen megmutatja, hogy mennyire beépült a köztudatba a francia nyelv és kultúra latin eredete, az antik nyelvvel való kapcsolata, továbbá hogy a klasszikus, úgynevezett „holt” nyelvek oktatásának megszűnése nem pusztán egy tananyag eltűnését jelentené.

« Quelques propositions simples permettront d'éradiquer définitivement le latin et le grec, et de faire des économies. {...} La plus simple consistera à supprimer les professeurs de langues anciennes du secondaire et du supérieur, mais aussi une bonne partie des archéologues. Cela ne les mettra pas au chômage, car on leur proposera, comme pour les postiers, de se reconvertir en moniteurs du permis de conduire. On demandera ensuite à l'Académie de toiletter la langue française en supprimant toutes les expressions grecques et latines, telles que *statu quo*, *a priori* ou *et cetera*, puis les mots à racine grecque et latine, comme *abdominal*, *belliqueux*, *anonyme* ou *misanthrope*, pour ne garder que ceux qui viennent

du gaulois, de l’arabe ou de l’anglais. On supprimera des dictionnaires les pages roses, qui ne servent qu’aux pédants. On demandera à Uderzo d’enlever des albums d’*Astérix* toutes les allusions ridicules qu’y glissait Goscinny, telles que *exegi monumentum, alea jacta est* ou *acta est fabula*. {...} Je ne demande pas qu’on détruise la Vénus de Milo. Mais avons-nous vraiment besoin d’appeler nos détergents "Ajax", nos slips "Athéna" et nos foulards "Hermès" ? {...} Par la même occasion, on rebaptisera le Quartier latin d’un nom plus attrayant, "Espace de loisirs rive gauche", et j’avance la modeste proposition de supprimer, également, l’alphabet latin. » [‘Néhány egyszerű javaslat lehetővé teszi majd a latin és az ógörög nyelvek végleges megszűnését, és majd spórolhatunk is ezzel. {...} Az a legegyszerűbb, ha a klasszikus nyelveket oktató tanárokat kirúgjuk a közép- és a felsőoktatásból, de a régészek jelentős részével is így bánunk el. Nem lesznek munkanélküliek, mert majd új munkalehetőségeket ajánlunk fel nekik, például a postásoknak autósiskolai oktatói állást. Majd felkérjük az Akadémiát, hogy tisztítsa meg a francia nyelvet úgy, hogy megszüntet minden olyan latin és ógörög kifejezést, mondást, mint *statu quo*, *a priori* vagy *et cetera*, valamint az olyan ógörög és latin eredetű szavakat is, mint *abdominal*, *belliqueux*, *anonyme* vagy *misanthrope*, hogy csak a gall, arab és angol eredetű szavak maradjanak. Töröljük a szótárakból a rózsaszín oldalakat, amelyeket csak a tudálékosok használnak. Uderzót megkérjük, hogy vegye ki az *Astérix*-ből az összes nevetséges említést, amelyet beleszólt Goscinny, mint *exegi monumentum*, *alea jacta est* vagy *acta est fabula*. {...} Nem kérem, hogy romboljuk szét a Milói Vénuszt, de biztos-e, hogy öblítőszereinket *Ajax*-nak, alsóneműinket *Athéna*-nak és kendőinket *Hermès*-nek kell hívunk? {...} Egyúttal átkereszteljük a Latin Negyedet egy csalogatóbb névre – "Szajna bal parti szórakozóhely" –, és felvetem azt a szerény javaslatot is, hogy szüntessük meg a latin ábécét.】

4.3. Az „A” betűs szólások ismerete és használata a mai frankofón társadalomban: kérdőíves kutatás

Azért, hogy még jobban megismerjük a francia nyelv használóinak a rózsaszín oldalakon található elemekhez való viszonyát, összeállítottunk egy kérdőívet. Itt is az „A” betűs szólásokat használtuk fel, pontosan azt a 26 elemet, amely az *omega* változatban szerepel. Ezt a kérdőívet az interneten tettük közzé. 24 válasz érkezett, 19 és 67 év közötti személyektől, kiknek többsége 30 év körüli, 20-an francia anyanyelvűek. 14 francia- és latintanárról válaszolt. Azért lett ilyen jelentős ez a szám, mert felkerült ez a kérdőív egy közösségi oldal „Latintanárok” csoportjára. Természetesen

érdemes lesz majd a kutatást más érdeklődési körökre is kiterjeszteni. A 24 válaszoló közül 20-an tanultak latinul (de ez a csoport nem egyezik meg a francia anyanyelvűek csoportjával), 1 évtől kezdve több mint 8 évig. Négy kérdésre kellett igen/nem vagy kifejtős választ adni.

1. Ismerik-e ezeket a kifejezéseket, mondásokat? Kék (igen) és piros (nem) oszlopok jelezték a válaszokat. Mind a huszonhat elem ismert volt, de négy alig (csupán egy-két válaszoló ismerte az *Abusus non tollit usum*, *ad liminus apostolorum*, *argumentum baculium* és *auri sacra fames* mondásokat). Hármát viszont minden válaszoló ismert (*ad vitam aeternam*, *Alea jacta est*, *Ave Caesar morituri te salutant*).
2. Használják-e ezeket a kifejezéseket, mondásokat? Nagyon sok piros oszlop jelent meg. Hat elem egyáltalán nem használatos, és csak három olyan van, ahol magasabb a kék oszlop, mint a piros, azaz többen vannak az olyanok, akik használják, mint akik nem: *ad vitam aeternam*, *Alea jacta est*, *Ave Caesar morituri te salutant*.
3. Le tudják-e fordítani a kifejezéseket, mondásokat francia nyelvre? Erre a kérdésre a legkülönbözőbb válaszokat kaptuk. Láttuk, hogy elég sok kifejezést nem ismertek a válaszadók, ahhoz képest megpróbálták latin tudásukat felhasználni és lefordítani őket. Nagyon változatos eredmények születtek: egy kifejezéshez akár huszonnégy különböző változat is keletkezett (*varietas delectat*). És nagyon érdekes félrefordításokkal, ferdítésekkel találkoztunk: például az *ad usum Delphini*-ből, ami azt jelenti, hogy 'a királyfi használatára', több alkalommal 'Delp-hoi', és még tovább menve, 'Apolló használatára' lett.
4. Milyen kontextusban használják a kifejezéseket, mondásokat? Sajnos – mint kiderült – nem volt egyértelmű a kérdésfeltevésünk. Olyan válaszokra számítottunk, hogy „akkor használom az *Alea jacta est* mondást, amikor valami bizonytalan, nem csak tőlem függ”. Helyette olyan válaszok érkeztek, hogy milyen társaságban használják a válaszolók: baráti körben, családi körben, a mindennapokban, ironikus módon, és főleg latinórán.

A francia- és latintanároktól azt is megkérdeztük, hogy tanították-e már ezeket a kifejezéseket órán, és ha igen, milyen formában. A válaszokból kiderült, hogy főleg az *Astérix* képregények révén kerültek be ezek az elemek a latinórákra, senkinek se jutott eszébe a *PL* szótárt használni (a

kérdőív továbbfejlesztése érdekében érdemes lesz majd beiktatni a következő triviális kérdést: „tudomásuk szerint mit jelent a *pages roses* elnevezés?”).

A kérdőívet természetesen lehetne még fejleszteni (több kérdés, több válaszoló, nagyobb érdeklődési körben való terjesztés, nagyobb pontosság a kérdések megfogalmazásban), de a már az eddig kapott válaszok is rendkívül érdekesek és tanulságosak voltak.

5. Összegzés

A *PL* szótárak rózsaszín oldalairól szóló tanulmányunk lényege az volt, hogy megállapítsuk, mennyire népszerű manapság a latin kifejezések, mondások ismerete és használata a francia, tágabb értelemben, a frankofón társadalomban.

Először azt mutattuk be, hogy mit is értünk a rózsaszín oldalak (*pages roses*) elnevezés alatt: rózsaszín árnyalatú oldalak, amelyeken főként latin kifejezések és mondások találhatók.

A második részben a kifejezések és mondások szótárba kerülésének okait elemeztük: nem az a célja a szótárnak, hogy a rózsaszín oldalak elolvasása után a szótárhasználó meg fog tanulni latinul, hanem sokkal inkább egy irodalmi, történelmi, általános műveltségi kincs megőrzésére törekszik. Arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy mi a hasznuk ma ezeknek a kifejezéseknek, mondásoknak: megállapítható volt, hogy főleg irodalmi alkotásokban fordulnak elő (fel nőtteknek szánt irodalomban ugyanúgy, mint ifjúsági művekben).

A harmadik részben azután saját kutatásunkat mutattuk be, amelyet három részre osztottunk: az érdekelt bennünket, hogy miképp viszonyul a mai frankofón világ a rózsaszín oldalakon található kifejezésekhez, mondásokhoz. Különböző években kiadott szótárakat hasonlítottunk össze: hány oldalt foglalnak el ezek az idegen elemek, hány kifejezés, mondás található a szótárakban, mely elemek (francia közmondások és történelmi kijelentések) kerültek ki, és melyek kerültek be a *PL* különböző évfjzataiba, illetve mik kerültek át egyik kategóriából a másikba. A frankofón internetes sajtó áttekintése pedig ezen elemek nagy vitalitásáról tanúskodott: főcímekben, újságcikkekben gyakran fordulnak elő latin kifejezések, és nemcsak irodalmi szakújságokban, hanem politikai, gazdasági és sportlapokban is. Végül pedig szóltunk a kérdőív összeállításáról és értelmezéséről: anyanyelvi franciákat és franciául tanulókat kérdeztünk meg, hogy ismerik-e, használják-e a *PL* rózsaszín oldalain található idegen elemeket. Sokan használnak belőlük néhányat, de nem tudják igazán lefordítani őket, és a legtöbben mindig ugyanazokat használják. Van, aki

egyáltalán nem használ latin elemeket, és nem is mindig ismeri ezek francia jelentését. Máshogy fogalmazva: vannak latin kifejezések, amelyek már eltűntek a mindennapi szóhasználatból, pedig még a *PL* legújabb kiadásában is megtalálhatóak.

Ellentmondásos helyzet alakult tehát ki: nem mindenki használja, nem mindenki ismeri a *PL* rózsaszín oldalainak latin kifejezéseit és mondásait, ugyanakkor ezek a Franciaországban legelterjedtebb szótár kihagyhatatlan részét képezik, amelyek nélkül nehéz lenne elképzelni egy *PL* szótárt. De ahogy egyre kevesebben tanulnak latinul, egyre csökken a rózsaszín oldalak terjedelme. Lehet, hogy egy-két év múlva már csak őskövéletként fog tündökölni a *PL*-ben néhány híres, de dicsfényét már rég elvesztett latin mondás, mert azért a franciák ragaszkodnak a rózsaszín oldalakhoz, ugyanúgy, mint az *accent circonflexe*-hez: sokak szerint ez is csak az esztétikai érzék és a konzervatív ösztönök miatt maradt még meg a francia nyelvben. *Sic transit gloria mundi*.

Irodalom

- DUBOIS, Jean (1962) *Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain*. Paris, Larousse.
- ENGEL, Pascal (2015) Pour en finir avec le latin et le grec. *Libération*, 9 avril 2015 – http://www.liberation.fr/societe/2015/04/09/pour-en-finir-avec-le-latin-et-le-grec_1237894 (Letöltés: 2018.01.21.).
- GILABERT, Téodor (2008) *Les Pages roses*. Paris, Buchet-Chastel.
- LAROUSSE, Pierre ([1860] 2012) *Jardin des racines latines*. Paris, Hachette Livre.
- Le Petit Larousse illustré* (1912, 1931, 1965, 1995, 2009, 2018) Paris, Larousse.
- MOLIN, Bernard-Pierre (2016) *Astérix – Les citations latines expliquées*. Paris, Chêne.

Internetes hivatkozások

www.lemonde.fr/archives/article/1998/01/07/edition-le-dictionnaire-maxidico-constitue-une-contrefacon-du-petit-larousse-illustre-et-du-dictionnaire-robert_3625017_1819218.html (24/11/2017)

Les « pages roses » du Petit Larousse

Le dictionnaire Larousse est, aux côtés du Robert, l'un des dictionnaires les plus réputés en France. Cela est dû non seulement à sa parution annuelle et à ses planches d'illustrations, mais également à une particularité unique en son

genre : aux pages roses qui recensent des expressions, des citations et des proverbes en langues latine et étrangères. Mais pourquoi et comment ces expressions sont-elles entrées dans les pages d'un dictionnaire usuel ? Quelles traces en trouvons-nous dans la presse, la littérature et, au sens large, dans la vie quotidienne française ? Quelle est leur vitalité aujourd'hui dans le monde francophone, auprès des locuteurs natifs, des apprenants et des professeurs ? C'est à ces questionnements que notre article tente de répondre, à partir d'études théoriques sur l'histoire de la rédaction du Larousse ; mais notre visée scientifique étant avant tout pratique, les locuteurs mêmes de la langue sont appelés à témoigner de leurs connaissances et de leur usage de ces expressions, variables en nombre, en nature (historiques, littéraires, médicales, juridiques, religieuses, etc.) et en fonction (illustratives, ironiques, ou juste pédantes) qui forment, depuis les débuts du Larousse et ce jusqu'à la toute dernière édition, la fierté inattaquable de ce dictionnaire : les pages roses.

La première partie dresse la chronologie des pages roses : dès la première parution du dictionnaire, quelques pages imprimées sur du papier d'une autre couleur que le reste séparaient les noms communs des noms propres. On pouvait y lire des expressions latines et de quelques autres langues. Au cours des décennies, les pages roses ont lentement changé leur aspect (présentation et catégorisation notamment), mais leur principe est toujours resté le même.

C'est ce principe qui est développé dans la deuxième partie de l'étude. Quel fut le critère de sélection des expressions ? Ce n'était certes pas la volonté d'apprendre le latin aux consultants des dictionnaires Larousse, mais plutôt le souci de transmettre des connaissances générales jugées utiles pour tous.

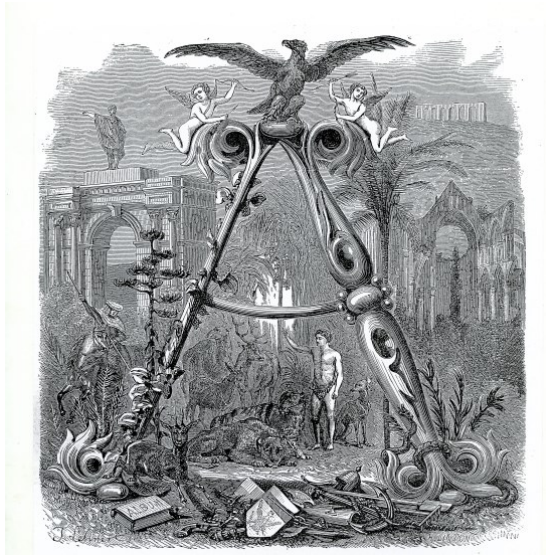
Enfin, la troisième partie s'intéresse au succès de cette transmission. À la suite d'une enquête menée sur Internet, avec six dictionnaires d'années de publication différentes à l'appui, nous pouvons affirmer que les pages roses sont relativement bien vivantes dans la langue française d'aujourd'hui, orale et écrite. De nombreux locuteurs (d'une classe aisée ayant plus facilement accès à la culture, il est vrai) et de nombreux journaux (variés, mais tous lus cependant par un lectorat de haut niveau social) font usage d'expressions latines répertoriées dans le Larousse ; néanmoins, la diversité, et surtout, l'avenir de ces locutions est à nuancer, tout comme l'avenir de l'enseignement de ces langues que le français qualifie malheureusement de « langues mortes ».

Les conclusions que nous pouvons tirer de notre étude sont intéressantes, méritent d'être approfondies et témoignent d'un attachement certain aux locutions présentes dans les pages roses, particularité et fierté du dictionnaire Larousse de tous temps.

MELLÉKLETEK

I.

PIERRE LAROUSSE

Pierre Larousse *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* című szótá-
rának hasábjelző nagy „A” betűje

Ph. Olivier Ploton © Archives Larousse

http://www.larousse.fr/encyclopedie/images/Lettrine_A/1316087

(Letöltés: 2017.12.29.)

Pierre Larousse válogatott publikációi

Felhasznált források

CORMIER, Monique C. – FRANCŒUR, Aline (dir.) (2005) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université Montréal.
RÉTIF, André (1975) *Pierre Larousse et son œuvre. 1817–1875*. Paris, Larousse.
<http://francais.enseignement.over-blog.com/article-pierre-larousse-le-pere-de-la-langue-fran-aise-67007344.html>
http://www.larousse.fr/encyclopedia/personnage/Pierre_Larousse/128889

1849	<i>Lexicologie des écoles primaires. Première année. Nature et rapport des mots</i> (1851-től <i>Grammaire élémentaire lexicologique</i> címmel).
1850	<i>Prospectus de la Grammaire lexicologique. Cours complet de la langue française divisé en trois années et rédigé selon un plan entièrement neuf.</i>
1850	<i>Traité complet d'analyse grammaticale. Livre de l'élève.</i>
1851	<i>Cours lexicologique de style ou Lexicologie de deuxième année.</i>
1851	<i>Grammaire élémentaire lexicologique</i> (1849-1851 között <i>Lexicologie des écoles primaires</i> címmel).
1851	<i>Méthode lexicologique. Traité élémentaire d'analyse grammaticale, théorie et applications.</i>
1852	<i>La Lexicologie des écoles, cours complet de langue française et de style divisé en trois années : Première année : Grammaire élémentaire lexicologique. – Deuxième année : Grammaire complète, syntaxique et littéraire. – Troisième année : Grammaire supérieure.</i>
1852	<i>Traité complet d'analyse et de synthèse logique.</i>
1853	<i>Petite encyclopédie du jeune âge, préparant les élèves à l'étude de l'orthographe, de la grammaire, de la lexicologie et de l'arithmétique. Guide de l'élève.</i>
1853	<i>Petite grammaire lexicologique du premier âge.</i>
1854	<i>La Lexicologie des écoles de M. Pierre Larousse, jugée par les membres du corps enseignant.</i>
1854	<i>Petite Encyclopédie du jeune âge. Guide du maître.</i>
1854	<i>Petite grammaire lexicologique du premier âge. Guide du maître.</i>
1856	<i>Méthode lexicologique de lecture avec 32 tableaux.</i>
1856	<i>Nouveau Dictionnaire de la langue française.</i>

- 1857 *Trésor poétique à l'usage des institutions de jeunes gens, des pensionnats de demoiselles, des maisons religieuses d'éducation et des écoles primaires des deux sexes : 300 morceaux de poésie, empruntés pour la plupart, aux poètes du dix-neuvième siècle* (szerzőtárs: Charles Boyer).
- 1858 *Jardin des racines grecques à l'usage des écoles professionnelles, des écoles normales, des pensionnats de demoiselles et des écoles primaires des deux sexes. Étude raisonnée de plus de 4000 mots que les sciences, les arts, l'industrie ont empruntés à la langue grecque. Livre de l'élève. + Guide du maître.*
- 1858 *L'École normale, journal de l'enseignement pratique* (13 kötet).
- 1859 *Éducation morale et intellectuelle, méthode socratique.*
- 1859 *Monographie du chien.*
- 1860 *Jardin des racines latines. Étude raisonnée des rapports de filiation qui existent entre la langue latine et la langue française, accompagnée de nombreux exercices intellectuels, et suivie d'un dictionnaire des étymologies curieuses. Guide du maître.*
- 1860 *Jardin des racines latines. Étude raisonnée des rapports de filiation qui existent entre la langue latine et la langue française. Livre de l'élève.*
- 1861 *Flore latine des dames et des gens du monde, ou Clef des citations latines que l'on rencontre fréquemment dans les ouvrages des écrivains français.* (1862-től *Fleurs latines... vagy Fleurs historiques... címmel*).
- 1861 *Jardin des racines grecques à l'usage des écoles professionnelles, des écoles normales, des pensionnats de demoiselles et des écoles primaires des deux sexes. Étude raisonnée de plus de 4000 mots que les sciences, les arts, l'industrie ont empruntés à la langue grecque. Livre du maître.*
- 1862 *A. B. C. du style et de la composition. Petits exercices pour amener insensiblement les élèves à rendre leurs pensées.*
- 1862 *Fleurs historiques/latines des dames et des gens du monde, clef des allusions aux faits et aux mots célèbres que l'on rencontre fréquemment dans les ouvrages des écrivains français* (1861-ben *Flore latine... címmel*).
- 1862 *Le livre des permutations : Petits exercices d'orthographe et texte suivi sans le secours de la méthode cacographique : permutations de nombre, de genre, de personne, de forme et de voix.*

- 1862 *Le Mot de Cambronne* (kiadatlan kéziratok).
- 1862 *Nouveau Traité de versification française accompagné de nombreux exercices d'application.*
- 1862 *Petite flore latine : clef des citations latines que l'on rencontre dans les ouvrages des écrivains français.*
- 1862-1864 *L'Émulation, journal spécial des élèves dédié à toute la jeunesse des écoles depuis 7 jusqu'à 18 ans.*
- 1863 *Miettes lexicologiques. 100 exercices pratiques sur les rapports et la propriété des mots : convenance des termes, substantifs, adjectifs et verbes.*
- 1865 *Examen philologique et littéraire de l'« Histoire de Jules César »* (szerzőtárs: F. Sarcey).
- 1865 *Traité complet d'analyse grammaticale. Guide du maître.*
- 1866 *Examen critique du « Dictionnaire historique de l'Académie »* (szerzőtárs: P. Boissière).
- 1866-1877 *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle, français historique, géographique, biographique, mythologique, bibliographique, littéraire, artistique, scientifique, etc. (17 kötet).*
- 1867 *Biographie du Camoëns.*
- 1867 *Grammaire littéraire ou Explications suivies sur les phrases, les allusions, les pensées heureuses empruntées à nos meilleurs écrivains et qui font aujourd'hui partie du domaine public de notre littérature à laquelle elles servent en quelque sorte de condiment.*
- 1867 *Hôtel des monnaies. Monnaie de Paris. Guide du visiteur.*
- 1867 *Les Grotesques d'autrefois. Vie du très ridicule, très fameux et très inconnu abbé Cottin, telle qu'elle figurera dans les colonnes du Grand dictionnaire.*
- 1867-1869 *Dictionnaire lyrique ou Histoire des opéras* (szerzőtárs: F. Clément).
- 1868 *Grammaire complète.*
- 1868 *Grammaire supérieure.*
- 1869 *Dictionnaire complet de la langue française.*
- 1869 *Exercices d'orthographe et de syntaxe appliqués.*
- 1869 *Programme-Manifeste du Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle.*
- 1870 *Au profit de la souscription patriotique, la Marseillaise et le Rhin allemand* (kiadatlan részletek a *Grand Dictionnaire...*-ből).

- 1870 *Étude nouvelle sur Denis Diderot* (kiadatlan részletek a *Grand Dictionnaire*...-ból).
- 1870 *Gymnastique intellectuelle, art d'écrire enseigné aux élèves des deux sexes par des exemples tirés de nos grands écrivains : les boutons.*
- 1871 *Gymnastique intellectuelle, art d'écrire enseigné aux élèves des deux sexes par des exemples tirés de nos grands écrivains : les bourgeons.*
- 1871 *Les Jeudis de l'institutrice, livre de lecture courante à l'usage des pensionnats de demoiselles et des familles, de douze à dix-huit ans* (szerzőtárs: A. Deberle).
- 1872 *La Femme sous tous ses aspects sa vie morale, sa vie physique, sa vie intime, sa vie sociale, le bien et le mal qu'on en a dit, ce qu'elle a dit d'elle-même* (részlet a *Grand Dictionnaire*...-ból).
- 1873 *Gymnastique intellectuelle, art d'écrire enseigné aux élèves des deux sexes par des exemples tirés de nos grands écrivains : les fleurs et les fruits.*
- 1883 *Dictées sur l'histoire de France... 1re partie. Livre de l'élève.*
- 1889 *Dictionnaire complet illustré, comprenant 1 Langue française, étymologie, prononciation, etc. 2 Des développements encyclopédiques, lettres, sciences, arts, beaux-arts, bibliographie. 3 La géographie, l'histoire et la mythologie. 4 Les locutions étrangères, latines, anglaises, etc. 5 Une liste complète des académiciens, des sénateurs et des députés actuels* (szerkesztette: Claude Augé).
- 1893 *La Pièce de quarante francs.*
- 1893 *Le Petit Marchand d'aiguilles* (szerzőtárs: A. Deberle).
- 1905 *Le Nouveau Larousse illustré en sept volumes* (szerkesztette: Claude Augé).

A Pierre Larousse-ról és életművéről szóló írások válogatott bibliográfiája

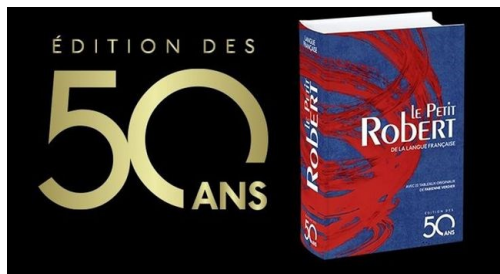
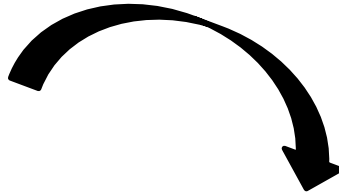
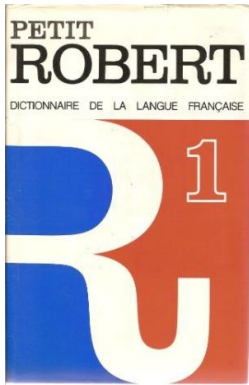
- BEAUJOT, Jean-Pierre – LEHMANN, Maryse (1978) Langue, idéologie, dictionnaire : le discours sur Femme et Fille dans le « Petit Larousse illustré » de 1906 à 1978. *Bulletin du Centre d'analyse du discours de l'Université de Lille III*, n° 3, 1976–1978, 1–175.
- BEAUJOT, Jean-Pierre (1977) Un dictionnaire encyclopédique en classe de français : l'exemple du « Petit Larousse illustré ». *Bref*, nouvelle série, n° 11, septembre 1977, 37–50.
- BEAUJOT, Jean-Pierre (1979) Le genre, le sexe et le dico. À propos des structures idéologiques du lexique : le traitement de FEMME, FILLE, HOMME dans quelques dictionnaires usuels, et particulièrement le Petit Larousse illustré. *Bref*, nouvelle série, n° 17, février 199, 23–48.
- BEDIN, Véronique – FEYDY, Julien (2013) *Pierre Larousse par lui-même*. s. l., Éd. de Bourgoigne.
- BLOIS, Julie de (2002) Le dictionnaire « Petit Larousse » d'hier à aujourd'hui : "Toujours le même, toujours différent" ou l'évolution d'un produit dictionnaire. In Pruvost, Jean – Guilpain-Giraud, Micheline (dir.) *Pierre Larousse. Du Grand dictionnaire au Petit Larousse*. (Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris, Honoré Champion. (coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10), 161–204.
- BOULANGER, Jean-Claude (2002) Le « Petit Larousse » au Québec : brève histoire et influence. In Pruvost, Jean – Guilpain-Giraud, Micheline (dir.) *Pierre Larousse. Du Grand dictionnaire au Petit Larousse*. (Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris, Honoré Champion. (Coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10, 205–222.
- BRUNEAU, Charles (1961–1962) Pierre Larousse. In Bruneau, Charles *Petite histoire de la langue française*. Paris, Colin. vol. 2, 171.
- CORMIER, Monique C. – FRANCŒUR, Aline (dir.) (2005) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université Montréal.
- GARNIER, Yves (2005a) Le Petit Larousse : jalons historiques. In Cormier, Monique C. – Francœur, Aline (dir.) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université Montréal, 83–89.
- GARNIER, Yves (2005b) Les francophonismes dans le « Petit Larousse ». In Cormier, Monique C. – Francœur, Aline (dir.) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université Montréal, 219–248.
- JOLLY, Claude (1986) Le « Petit Larousse illustré ». In Chartier, Roger – Martin, Henri-Jean (dir.) *Histoire de l'édition française*. Paris, Promodis. vol 4, 321–322.
- LEHMANN, Alise (2002) L'évolution culturelle du « Petit Larousse » : l'exemple de la sexualité. In Pruvost, Jean – Guilpain-Giraud, Micheline (dir.) *Pierre La-*

- rousse. *Du Grand dictionnaire au Petit Larousse*. (Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris, Honoré Champion. (Coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10, 223–239.
- MARTIN, Henri-Jean – MARTIN, Odile (1985) Pierre Larousse. In Chartier Roger – Martin, Henri-Jean (dir.) *Histoire de l'édition française*. Paris, Promodis. vol. 3, 194–197.
- MATORÉ, Georges (1968) Larousse. In Matoré, Georges. *Histoire des dictionnaires français*. Paris, Larousse, 124–149.
- MITTERAND, Henri (2005) Traditionalisme et anticonformisme dans le « Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle » de Pierre Larousse. In Cormier, Monique C. – Francœur, Aline (dir.) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université Montréal, 63–82.
- MOLLIER, Jean-Yves (1995) Un sphynx bourguignon. In Mollier Jean-Yves – Ory Pascal (dir.) *Pierre Larousse et son temps*. Paris, Larousse, 9–27.
- MOLLIER, Jean-Yves (2002) L'œuvre de Pierre Larousse. In Pruvost, Jean – Guilpain-Giraud, Micheline (dir.) *Pierre Larousse. Du Grand dictionnaire au Petit Larousse*. (Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris, Honoré Champion. (Coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10, 37–47.
- MOLLIER Jean-Yves – ORY Pascal (1995) *Pierre Larousse et son temps*. Paris, Larousse.
- ORY, Pascal (1984) Le « Grand Dictionnaire » de Pierre Larousse. Alphabet de la République. In Nora, Pierre (dir.) *Les lieux de mémoire. I. La République*. Paris, Gallimard, 229–246.
- PETIT, Gérard (1995) Le traitement des variantes graphiques dans les dictionnaires Larousse, et spécifiquement dans le « Petit Larousse illustré ». *Langue française*, n° 108, 40–51.
- PRUVOST, Jean (2000) Pierre Larousse (1817–1875) et le « Grand Dictionnaire universel du XIXe s. ». D'un bâtisseur et d'un monument fondateur. *Outils documentaires accompagnant les 17 tomes du Grand Dictionnaire universel du XIXe s. de P. Larousse*. Réimpression de l'édition de Paris (1866–1890) sur support électronique en mode texte-image. Champion électronique, 73 p.
- PRUVOST, Jean (2002a) Du « Nouveau Dictionnaire de la langue française » (1856) au « Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle » (1866–1876) : d'un monument à l'autre. In Pruvost, Jean – Guilpain-Giraud, Micheline (dir.) *Pierre Larousse. Du Grand dictionnaire au Petit Larousse*. (Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris, Honoré Champion. (Coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10, 49–73.
- PRUVOST, Jean (2002b) Du lexicographe Pierre Larousse (XIXe s.) à la Maison Larousse (XXe–XXIe s.). *International Journal of Lexicography*, vol. 15, n° 1, 38–54.

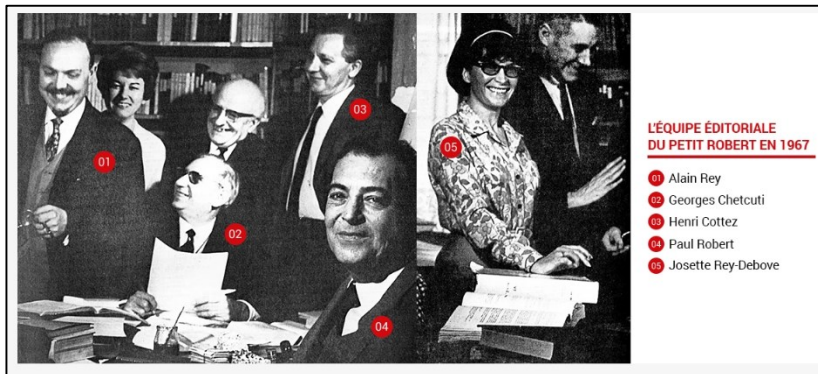
- PRUVOST, Jean (2002c) Larousse : un linguiste, une œuvre, d'heureux successeurs et prosélytes. In Pruvost, Jean – Guilpain-Giraud, Micheline (dir.) *Pierre Larousse. Du Grand dictionnaire au Petit Larousse*. (Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris, Honoré Champion. (Coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10, 11–27.
- PRUVOST, Jean (2002d) Pierre Larousse, grammairien, lexicographe, et 150 ans de lexicographie Larousse. *Buscila*, n°s 55–56, 35–46.
- PRUVOST, Jean (2002e) Les dictionnaires Larousse, « ceux qui ont des images »... *Larousse insolite. Dictionnaire en images*. Paris, Larousse, 202–207.
- PRUVOST, Jean (2004) *La dent-de-lion, la Semeuse et le Petit Larousse*. Paris, Larousse.
- PRUVOST, Jean (2005) Pierre Larousse, genèse et épanouissement d'un lexicographe et éditeur hors du commun. In Cormier, Monique C. – Francœur, Aline (dir.) *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Montréal, Les Presses de l'Université Montréal, 13–40.
- PRUVOST, Jean – GUILPAIN-GIRAUD, Micheline (dir.) (2002) *Pierre Larousse. Du Grand dictionnaire au Petit Larousse. Actes du Colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000*. Paris, Honoré Champion. (Coll. « Lexica. Mots et Dictionnaires », n° 10.
- RÉTIF, André (1975) *Pierre Larousse et son œuvre. 1817–1875*. Paris, Librairie Larousse.
- REY, Alain (1990) Le « Dictionnaire universel » de Pierre Larousse... Le « Petit Larousse » et ses concurrents. In Hausmann, Franz Josef – Reichmann, Oskar – Wiegand, Herbert Ernst – Zgusta, Ladislav (dir.) *Dictionnaires. Encyclopédie internationale de lexicographie*. Berlin/New York, Walter de Gruyter. vol. 2., 1820–1822, 1825–1827.

II.

A PETIT ROBERT SZÓTÁR KÉPEKBEN ÉS ADATOKBAN 1967–2017

A Petit Robert szótár szerkesztősége

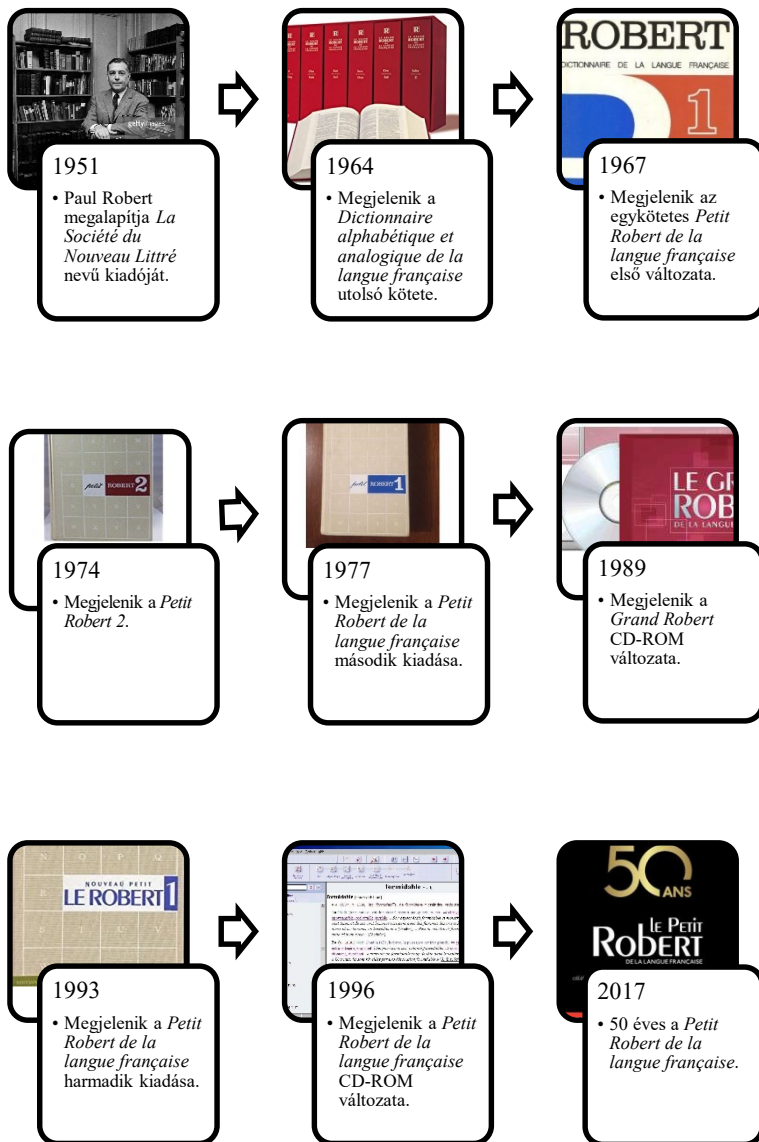
1967-ben...

...és 2017-ben

Forrás: <https://www.lerobert.com/notre-histoire.html>
(Letöltés: 2018.01.02.)

A *Petit Robert* szótár történetének főbb állomásai

Paul Robert lexikográfiai vonatkozású publikációi

- ROBERT, Paul (1950) Premier fascicule du *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Les mots et associations d'idées*. Janvier.
- ROBERT, Paul (1953–1964) *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* (1985-től *Le Grand Robert* címmel). Casablanca (1–2. kötet) – Paris, Société du Nouveau Littre.
- 1950. január: az első füzet megjelenése.
 - 1953. október 15: 1. kötet (A–C) + Előszó (III–VII) + Utószó.
 - 1957: 2. kötet (D–Fem).
 - 1957: 3. kötet (Fen–Inf).
 - 1959: 4. kötet (Ing–Or), Előszó (I–II).
 - 1962: 5. kötet (Ora–reco), Előszó (I).
 - 1964. szeptember közepe: 6. kötet (Réc–Z), Előszó (I).
- ROBERT, Paul (1961a) De la sémantique lexicologique à la sémantique lexicographique : l'expérience du « Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française ». Colloque international du Centre national de la recherche scientifique, Strasbourg 12–16 novembre 1957. *Lexicologie et lexicographie française et romane. Orientations et exigences actuelles*. Paris, Éditions du Centre national de la Recherche scientifique, 107–114.
- ROBERT, Paul (1961b) Témoignage de M. P. Robert : l'expérience d'un auteur-éditeur. Colloque international du Centre national de la recherche scientifique, Strasbourg 12–16 novembre 1957. *Lexicologie et lexicographie française et romane. Orientations et exigences actuelles*. Paris, Éditions du Centre national de la Recherche scientifique, 247–249.
- ROBERT, Paul (1966) *Aventures et mésaventure d'un dictionnaire*. Paris, Société du Nouveau Littre – Le Robert.
- ROBERT, Paul (1970) *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Supplément*. Rédaction dirigée par Alain Rey et Josette Rey-Debove. Paris, Société du Nouveau Littre – Le Robert.
- Előszó: Paul Robert (V–VI).
 - A kiegészítő kötet jellemzői: Alain Rey (IX–XXI).
- ROBERT, Paul (1974) *Dictionnaire universel des noms propres, alphabétique et analogique. Le Petit Robert 2*, sous la direction de Paul Robert, Rédaction générale, Alain Rey. Paris, Seprét.
- ROBERT, Paul (1979) *Au fil des ans et des mots* (1. kötet: *Les semailles*). Paris, Robert Laffont.
- ROBERT, Paul (1980) *Au fil des ans et des mots* (2. kötet: *Le grain et le chaume*). Paris, Robert Laffont.

A *Petit Robert* fontosság kiadásai

- Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.* 1967. Secrétaire général de la rédaction : Alain Rey. Paris, Société du Nouveau Littre.
- Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.* 1977. Rédaction dirigée par Alain Rey et Josette Rey-Debove. 2e édition. Paris, Société du Nouveau Littre – Le Robert. [Nouveaux tirages en 1978, 1981, 1988, 1992].
- Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.* 1993. Nouvelle édition du « Petit Robert » par Paul Robert remaniée et amplifiée sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris, Dictionnaires Le Robert. [Nouveaux tirages en 1994, 1995, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003].
- Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.* 2017. Nouvelle édition du « Petit Robert » par Paul Robert. Texte remanié et amplifié sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris, Dictionnaires Le Robert.

A Paul Robert-ről és a *Petit Robert*-ről szóló írások válogatott bibliográfiája

- ARVEILER, Raymond (1968) Compte rendu, Paul Robert. « Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, Société du Nouveau Littre, Paris, 1967. Un vol. in-8°, XXII + 1971 p. ». *Le français moderne*, 36, 340–344.
- BOURGUIGNON, Jean (1967) Compte rendu, Paul Robert. « Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française – Le Petit Robert, Société du Nouveau Littre, Paris, 1967 ». *Revue de linguistique romane*, 31, 235–236.
- CAMUS, Paul (1967) Un nouveau serviteur de la langue française : le « Petit Robert ». Rubrique « Questions de langage ». *Le Figaro*, 17 avril, 15.
- CASTANS, Raymond (1965) En donnant sa fortune et 20 ans de sa vie, M. Robert devient un dictionnaire. *Paris Match*, 1er mai.
- CELLARD, Jacques (1981) Paul Robert (1910–1980). *Universalis, Les événements, les hommes, les problèmes en 1980*. Paris, Encyclopædia Universalis. 590.
- COURNOT, Michel (1967) Le mini-Bob. *Le Nouvel Observateur*, 5 avril. 36–37.
- DRIVAUD, Marie-Hélène (1999) Préface. *Les années « Petit Robert » de « acide » à « ZEP »*. 40 années de langue française. Paris, Dictionnaires Le Robert. 3–5.
- GEORGIN, René (1967) Un nouveau dictionnaire : le « Petit Robert ». *Défense de la langue française*, juin, 5–7.

- GILBERT, Pierre (1966) Les citations d'auteurs dans le « Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de P. Robert ». *Les Cahiers de lexicologie*, 10/2, 113–121.
- HEINZ, Michaela (1993) *Les locutions figurées dans le « Petit Robert »*. *Description critique de leur traitement et propositions de normalisation*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. Coll. « Lexicographica », Series Maior, n° 49.
- HEINZ, Michaela (1995) L'allusion littéraire : citation ou syntagme codé ? Le traitement des mots d'auteurs dans le « Petit Robert ». *Dictionnaires et littérature, Littérature et dictionnaires, Lexique 12–13*. Lille, Septentrion, 159–170.
- LE BIDOIS, Robert (1967) Présentation du « Petit Robert », Rubrique « Défense de la langue française ». *Le Monde*, 1er avril, 11.
- LEHMAN, Alise (1995) Du « Grand Robert » au « Petit Robert » : les manipulations de la citation littéraire. *Dictionnaires et littérature, Littérature et dictionnaires, Lexique 12–13*. Lille, Septentrion, 105–124.
- Les années « Petit Robert » de « acide » à « ZEP »*. 40 années de langue française. Paris, Dictionnaires Le Robert.
- MITTERAND, Henri (1968) Deux dictionnaires français : le « Petit Robert » et le « Dictionnaire du français contemporain ». *Le français dans le monde*, 59, 24–29.
- REVEL, Hubert (1967) Vive le Petit Robert ! *L'Express*, 1er mai, 93.
- REY, Alain (1967) Présentation du dictionnaire, « Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française », Secrétaire général de rédaction : Alain Rey. Paris, Société du Nouveau Littré, IX–XXI.
- REY, Alain (1977) *Présentation* du dictionnaire, « Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française », Rédaction dirigée par Alain Rey et Josette Rey-Debove. Paris, Société du Nouveau Littré – Le Robert, IX–XIX.
- REY-DEBOVE, Josette – REY, Alain (1993) *Préface* du « Nouveau Petit Robert, Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française », Nouvelle édition du « Petit Robert » par Paul Robert remaniée et amplifiée sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris, Dictionnaires Le Robert, IX–XIX.
- WAGNER, Robert-Léon (1968) Compte rendu, « Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française p. p. Paul Robert. Société du Nouveau Littré, 53, rue Sainte-Anne Paris 2e, 1967, 1 vol. XXII–1979 p. – Dictionnaire du français contemporain p. p. MM. Jean Dubois, René Lagane, Georges Niobey Didier Casalis, Henri Meschonnic et Mad. J. Casalis. Paris. Librairie Larousse [1966], 1 vol. XXII–1224 p. » *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 63, 95–104.

A KÖTET SZERZŐI

BÁRDOSI VILMOS	Eötvös Loránd Tudományegyetem Romanisztikai Intézet Francia Tanszék Budapest
BORS EDIT	Pázmány Péter Katolikus Egyetem Romanisztikai Intézet Francia Tanszék Piliscsaba
FOURNIER, ÉRIC	Francia Nagykövetség Budapest
HORVÁTH KRISZTINA	Eötvös Loránd Tudományegyetem Romanisztikai Intézet Francia Tanszék Budapest
HORVÁTHY SÁRA	Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola Budapest
KISS SÁNDOR	Debreceni Tudományegyetem Francia Tanszék Debrecen
OSZETZKY ÉVA	Pécsi Tudományegyetem Romanisztikai Intézet Francia Tanszék Pécs
PÁLFY MIKLÓS	Szegedi Tudományegyetem Romanisztikai Intézet Francia Tanszék Szeged
VÉKÁS LAJOS	Magyar Tudományos Akadémia Budapest

A
LEXIKOGRÁFIAI FÜZETEK
EDDIG MEGJELENT SZÁMAI

1. MAGAY Tamás (szerk.) *A magyar szótáriródalom bibliográfiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. – Második, javított és bővített kiadás: 2011.
2. MAGAY Tamás (szerk.) *Szótárak és használók.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
3. MAGAY Tamás (szerk.) *Félmúlt és közeljövő.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
4. FÁBIÁN Zsuzsanna (szerk.) *Szótárírás és szótárírók.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.
5. FÁBIÁN, Zsuzsanna (szerk.) *Hungarian Lexicography I. Bilingual Dictionaries.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.
6. FÁBIÁN, Zsuzsanna (szerk.) *Hungarian Lexicography II. Monolingual and Special Dictionaries.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012.
7. MURÁTH, Judit (szerk.) *Hungarian Lexicography III. LSP Lexicography.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014.
8. FÁBIÁN Zsuzsanna (szerk.) *Szótárírás a Kárpát-medencében. A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótárai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2017.

A TINTA Könyvkiadó kiadványai
megrendelhetők az alábbi címen:
TINTA Könyvkiadó
1116 Budapest, Kiskőrös utca 10.
Tel.: (1) 371 05 01; Fax: (1) 371 05 02
E-mail: info@tintakiado.hu
www.tintakiado.hu, www.tinta.hu

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin